

## Hâzım Ahmed en-Nevşehrî'ye Nispet Edilen *Vebâ d Adlı* Risâlenin Tahkiki ve Muhteva Açısından Değerlendirilmesi

Ayhan Can | 0000-0002-7451-6101 | ayhancan@bartin.edu.tr

Bartın Üniversitesi, İslami ilimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati, Bartın, Türkiye

ROR ID: 03te4vd35

### Öz

İslâm geleneğinde kullanımı yaygın olan "أما بعد" (emmâ ba'd/imdi) ve "وبعد" (veba'd) ifadesi pekçok müellif tarafından gramer ve anlam yönüyle ele alınmıştır. Klasik yazım geleneğinin bir parçası olması bakımından ilmî metinlere yapılan kimi şerh ve hâşiyelerde, "emmâ ba'd" veya "veba'd" ifadeleriyle ilgili olarak bunların irabı, ilk olarak kim tarafından kullanıldığı ve belagat ilmindeki kavramsal karşılığının ne olduğu gibi bilgilere yer verilmiştir. Yapılan araştırmalara göre bahsi geçen konuda birçok müstakil risâlelerin de telif edildiği tespit edilmiştir. Bu eserlerden birisi de bu çalışmanın konusu olan Seyyid Hâzım Ahmed en-Nevşehrî'ye (ö. 1160/1747-48) nispet edilen Veba'd adlı eserdir. Risâlenin müellifi hakkında yapılan araştırma neticesinde aynı isim, mahlas ve baba ismine sahip olup aralarında dede-torun münasebeti bulunan iki ayrı Hâzım tespit edilmiştir. Bu durum nedeniyle risâlenin mezkûr müellife aidiyeti hakkında oluşabilecek tereddütleri giderme adına, makalede eserin müellife olan aidiyeti bahsi geniş bir şekilde ele alınmıştır. Muhtevasına bakıldığında müellifin on başlık altında veba'd hakkında kısa bilgiler verdiği görülen bu risâle üzerinde yapılan bu tahkik ve değerlendirmeden; risâlenin dede Hâzım'a ait olduğu, kendi alanında önemli bir yer teşkil etmekle birlikte bu konu özelinde kaleme alınan ilk müstakil risâlelerden birisi olarak sayılabileceği sonuçlarına ulaşılmıştır. Ayrıca Hâzım, Veba'd adlı çalışmasında bu ifadeyi genel hatlarıyla ele alarak kendinden önceki âlimlerin vermiş olduğu bilgileri derlemiş, okuyucunun kolaylıkla ulaşabilmesi için tek bir eserde sunmuştur. Bu araştırmada temel olarak mukayese ve analiz yöntemine başvurulmuş, bahis mevzusu edilen konular hakkında klasik kaynaklardan elden geldiğince faydalanılmaya çalışılmıştır.

### Anahtar Kelimeler:

Arap Dili ve Belagati, Faslü'l-hitâb, Vebâ d, Mukaddime, Hâzım.

### Atıf Bilgisi

Can, Ayhan. "Hâzım Ahmed en-Nevşehrî'ye Nispet Edilen *Vebâ d Adlı* Risâlenin Tahkiki ve Muhteva Açısından Değerlendirilmesi". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 10/1 (Haziran 2023), 105-134.

<https://doi.org/10.33718/tid.1268078>

Geliş Tarihi : 20.03.2023

Kabul Tarihi : 10.06.2023

Yayın Tarihi : 30.06.2023

Değerlendirme : İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

- Etik Beyan : Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
- Benzerlik Taraması : Yapıldı -iThenticate
- Çıkar Çatışması : Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
- Finansman : Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
- Telif Hakkı & Lisans : Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

## The Evaluation of the Treatise Named *Waba'd* Attributed to Hāzim Ahmad An-Nevsehrī in terms of its Edition Critical and Content

Ayhan Can | 0000-0002-7451-6101 | ayhancan@bartin.edu.tr

Bartın University, Faculty of Islamic Sciences, Arabic Language and Rhetoric, Bartın, Türkiye

ROR ID: 03te4vd35

### Abstract

The expressions “أما بعد” (*ammā ba'd*/now) and “وبعد” (*waba'd*), which are common in the Islamic tradition, have been discussed by many authors in terms of grammar and meaning. In terms of being a part of the classical writing tradition, in some commentaries and annotations made to scientific texts, information about *ammā ba'd* or *wa ba'd* expressions, such as their *i'rab*, who used them first, and what their conceptual equivalent in rhetoric is. According to the researches, it has been determined that many separate treatises on the aforementioned subject have also been copyrighted. One of these works is called *waba'd*, which is attributed to Sayyid Hāzim Ahmad An-Nevsehrī (d. 1160/1747-48), and subject of this study. As a result of the research on the author of the treatise, two different Hāzims, who have the same name, pseudonym and father's name, and who have a grandfather-grandson relationship between them, have been identified. Due to this situation, in order to eliminate the doubts that may arise about the belonging of the treatise to the aforementioned author, the article about the belonging of the work to the author has been extensively discussed. Considering its content, from this examination and evaluation on this treatise, which seems to have given brief information about the *waba'd* under ten titles, it has been concluded that the treatise belongs to the grandfather Hāzim, and although it has an important place in its field. It can be counted as one of the first independent treatises written specifically on this subject. In addition, Hāzim, in his work called *waba'd*, dealt with this expression in general terms and compiled the information given by the scholars before him, and presented it in a single work so that the reader could easily access. In this research, the method of comparison and analysis has been applied as a basis, and it has been tried to benefit from the classical sources as much as possible about the subjects in question.

### Keywords:

Arabic Language and Rhetoric, Fasl Al-hitāb, *Waba'd*, Introduction, Hāzim.

### Citation

Can, Ayhan. “The Evaluation of the Treatise Named *Waba'd* Attributed to Hāzim Ahmad An-Nevsehrī in terms of its Edition Critical and Content”. *Trabzon İlahiyat Journal* 10/1 (Haziran 2023), 105-134.

<https://doi.org/10.33718/tid.1268078>

Date of Submission : 20.03.2023

Date of Acceptance : 10.06.2023

Date of Publication : 30.06.2023

Peer-Review : Double anonymized - Two External

Ethical Statement : It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Plagiarism Checks : Yes - iThenticate

Conflicts of Interest : The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support : The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Copyright & License : Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

## Giriş

“*emâ bâd/imdi*” ifadesi, İslam geleneğinde hutbe ve yazışmalarda kullanılmamasının yanı sıra kitapların mukaddimelerinde besmele, hamdele ve salvele gibi ifadelerden sonra asıl konuya geçmeden önce kullanılan edebî bir ifadedir. Bazı metinlerde bu ifadenin yerine “*vebâd*” ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.<sup>1</sup> Hz. Peygamberin de bu ifadeyi hutbe ve mektuplarında kullanmış olması nedeniyle teliflerde buna yer vermek sünnet sayılmıştır.<sup>2</sup> “*emâ bâd*” ifadesinin mana ve irabı ele alınacak olursa; “*emâ*”ya cümle içerisinde yerine göre şârt, te’kid, tafsil veya faslül’-hitâb gibi farklı anlam ve görevler yüklenmiştir. “*emâ*” irab yönünden şart edatı ve şart cümlesinden oluşan “*ne olursa olsun*” ifadesinin yerine geçen bir harf olarak telakki edilmiştir. Cumhuriyet tarafından bu yapı; şart edatı, şart cümlesi ve fâ “*f*” harfiyle başlayan cevap cümlesi olarak, “*...ف...*” şeklinde kabul görmüştür. “*emâ*”, mübteda olarak kabul edilmiştir ancak haberi konusunda ihtilaf vardır. Buna göre şart cümlesini haber yapanlar olduğu gibi cevap cümlesini veya her ikisini birden haber yapanlar da vardır. Diğer bir görüş ise bu ifadenin haberi olmadığı yönündedir. Şart fiili olan “*emâ*” ya tam fiil olup faili “*emâ*”dır ya da nakıs fiil olup “*emâ*” ifadesi ismidir. Bu durumda haberi ise mahzûf olup “*emâ*” şeklindedir. “*emâ*” ise izafetten bağlantısı kesilmiş zarf olarak kabul edilmiştir.<sup>3</sup>

Gerek *emâ bâd* gerekse *vebâd* olsun her iki ifade üzerine de kurucu metinlere yapılan birçok şerh ve haşiyede değerlendirme ve açıklamalar bulmak mümkündür. Bu şerh ve haşiyelerde mezkûr ifadelerin irabı, hangi şahsın ilk olarak kullandığı, ne amaçla kullanıldığı ve belagat ilmindeki kavramsal karşılığı gibi bilgilere de yer verilmiştir.<sup>4</sup> Bununla birlikte bu alanda Hâzım Ahmed en-Nevşehrî başta olmak üzere İsmail b. Çuneym el-Cevherî (ö. 1165/1751-2’den sonra),<sup>5</sup> Muhammed b. Muhammed et-Tayyib el-Feylâlî (ö. 1191/1777),<sup>6</sup> İbrahim b. Muhammed el-Kayserî (ö. 1253/1837)<sup>7</sup> ve daha birçok âlim tarafından müstakil risâleler de telif edilmiştir.<sup>8</sup> Günümüzde ise Eymen Çabâşî’ye ait “Üslûbü (*emâ bâd*) *dirâsetün nahviyye*”, Halis Dede ve Ali Sevdî’ye ait “*Arap grameri ve edebiyatında emâ bâd* (*emâ bâd*) ifadesi” gibi çalışmalar mevcuttur.

- 1 Kârî, *el-Minehül-fikriyye*, 6-7; Cevherî, *İhrâzü’s-sa’d bi incâzi’l-va’d bi mesâ’ili emmâ ba’d*, 29-31; Kayserî, *Risâle fi emmâ ba’d*, 359-360; Adevî, *Hâşiyetü lükati’l-dürer*, 21.
- 2 Nitekim Hz. Peygamber, Bizans imparatoru Herakleios’a (ö. 641) gönderdiği bir mektupta ifadelerine şu şekilde başlamıştır; «*بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، مِنْ مُحَمَّدٍ عَبْدِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ، إِلَى هِرَقْلَ عَظِيمِ الرُّومِ، السَّلَامُ عَلَى مَنْ اتَّبَعَ الْهُدَى، أَمَّا بَعْدُ...*» (*Rahman ve Rahim olan Allahın adıyla! Allah’ın kulu ve elçisi Muhammed’den Rumların büyüğü Herakleios’a. Hidayete uyan, doğru yolu tutanlara selam olsun. İmdi...*). Bk. Buhârî, *el-Câmiü’s-şâhih*, “Keyfe yuktbe el-kitâb ilâ ehli’l-kitâb”, 24 (No. 6260).
- 3 Bk. Ezherî, *Şerhü tasrih alâ’t-tavdîh*, 1/9-10; Suyûtî, *Hamü’l-havâmi*, 2/577-578; Cevherî, *İhrâzü’s-sa’d bi incâzi’l-va’d bi mesâ’ili emmâ ba’d*, 37-44; Bâzî, *en-Necmü’s-sa’d fi mebahisi emmâ ba’d*, 49-93.
- 4 Çelebî, *Hâşiyetü alâ’t-telvîh* (Mahtûtât, 5118), 4b-5a; Kocevî, *Şerhü meşâriki’l-envâr* (Manisa Akhisar Zeynelzâde, 486), 6b; Kârî, *el-Minehül-fikriyye*, 6-7; Adevî, *Hâşiyetü lükati’l-dürer*, 21-22.
- 5 Eserinin ismi, *İncâzü’l-va’d bi mesâ’ili emmâ ba’d* dir. Müellif risâlesini *İhrâzü’s-sa’d bi incâzi’l-va’d bi mesâ’ili emmâ ba’d* adıyla şerh etmiştir. Bk. Cevherî, *İhrâzü’s-sa’d bi incâzi’l-va’d bi mesâ’ili emmâ ba’d*, 20.
- 6 Eserinin ismi, *Cevâhîrül-ikt fi’l-kelâm alâ emmâ ba’d* dir. Bu eser, İsmail b. Çuneym el-Cevherî tarafından *Hilyetü zevî’l-cidd bi cevâhîrül-ikt fi’l-kelâm alâ emmâ ba’d* adıyla şerh edilmiştir. Cevherî, *Hilyetü zevî’l-cidd bi cevâhîrül-ikt fi’l-kelâm alâ emmâ ba’d*, 1093.
- 7 Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *Mu’cemü târihi’t-türâsi’l-İslâmî fi’l-âlem*, 1/76.
- 8 Bk. Cevherî, *Hilyetü zevî’l-cidd bi cevâhîrül-ikt fi’l-kelâm alâ emmâ ba’d*, (muhakkikin notu), 1090; Bâbânî, *İdâhül-meknân*, 1/79, 382; 2/154, 619.

Bu konu hakkında telif edilmiş müstakil risâlelerde bir kurucu metnin dibacesinde geçen *emmâ ba'd* veya *veba'd* ifadelerini açıklayan şerh ve haşiyelere nazaran daha geniş bilgiler yer almaktadır. Genelde bu risâleler *emmâ ba'd* başlığı adı altında telif edilmesine karşın Hâzım'ın risâlesi *veba'd* başlığı adı altında telif edilmiştir. Hâzım, her ne kadar *veba'd* ifadesi üzerine yoğunlaşmış ve bu minvalde bilgiler vermişse de kısmen *emmâ ba'd* için geçerli bazı bilgileri de ihmal etmemiştir. Dolayısıyla bu ifadenin ilk olarak kimin tarafından kullanıldığı, belagat ilmindeki kavramsal karşılığı, mantık ilminde hangi önermeyi ifade ettiği ve *mâ'nın* ifade ettiği anlamlar gibi bilgilere de yer vermiştir.

Yapılan araştırmalar sonucunda Hâzım mahlasına sahip ve aralarında dede-torun bağı bulunan iki ayrı şahsın olduğu tespit edilmiştir. Torun Hâzım'ın öğrencisine vermiş olduğu bir icâzetnâmede hem dedenin hem de torunun kullandıkları mahlas, isimleri ve baba isimleri aynıdır. Torun, kendi ismini "es-Seyyid Ahmed el-Hâzım b. es-Seyyid Abdirrahman er-Ravhî en-Nevsehrî" şeklinde, dedesinin ismini ise, "es-Seyyid el-Hâzım Ahmed b. Abdirrahman er-Ravhî b. Abdillah en-Nevsehrî" şeklinde zikretmiştir.<sup>9</sup> Burada -büyük ihtimalle dede ve torunu birbirinden ayırt etmek için- Hâzım kelimesi, torun için isimden sonra dede için ise isimden önce zikredilmiştir. Bu ince detayın gözden kaçması nedeniyle kütüphaneye kayıtlarında araştırmamıza konu olan *Veba'd* risâlesinin her iki isimle de kayıtlı olduğu tespit edilmiştir.

Risâlenin tespit edilen nüshalarına bakıldığında hiç birinde müellif ismi bizzat risâlenin metninde yer almamaktadır. Muhtemelen müellif ismi müstensihler tarafından ilave edilmiştir. Zira isim zinciri nüshadan nüshaya farklılık göstermektedir. Nüshalarda eserin Hâzım'a nispetinde bir ittifak bulunsa da nüshalarda hangi Hâzım'ın olduğu net olarak ifade edilmemiştir. Bu durum, risâlenin müellife olan aidiyetinde bir tereddüt oluşturabilir. Bu şüpheyi ortadan kaldırmak için de öncelikle kaynaklarda her iki Hâzım hakkında da verilen bilgilerin bir araya getirilerek tasnif ve tahlil edilmesi önem arz etmektedir. Dolayısıyla dede ve torun hakkındaki dağınık bilgilerin kimlik kazanması ve yaşadıkları dönemlerin tespitinin tam yapılması sonucunda bu prolem ortadan kalkmış olacaktır. Müellif kimliğindeki problem bununla sınırlı değildir. İleride detaylı bir şekilde bilgi verileceği üzere günümüz bazı araştırmacılar, müellifi Mehmed Aziz (ö.1131/1718-19) adında başka bir şahıs ile karıştırmışlardır. Bu karışıklığın ortadan kaldırılması da bu çalışmanın amaçlarından bir tanesidir.

Hâzım'ın bu eseri hakkında akademik bir çalışmanın bulunmaması, bu alanda ilk yazılmış müstakil risâlelerden biri olması ve müellifin kimliğinin tam olarak bilinmemesi bu araştırmayı önemli kılmaktadır. Dolayısıyla eserin incelenmesi, neşredilmesiyle ilim camiasına kazandırılması, alana önemli bir katkı sunacaktır. Zira bu alanda Hâzım'ın risâlesiyile benzer konuları ihtiva ettiği halde tarihsel olarak Hâzım'dan sonra olup yukarıda ismi zikredilen risaleler tahkik edilerek incelenmeye tabi tutulmuştur. Ancak bu konuyla ilgili telif edilmiş ilk müstakil risâlelerden olan Hâzım'ın riâlesi arka planda kalmıştır.

Bu çalışmada temel alınan yöntem, mukayese ve analiz şeklinde olmuştur. Araştırmanın hazırlanmasında yazılı doküman ve belgelerden yararlanılmıştır.

9 Nevsehrî (torun), *İcâzetnâme*, 2a-6a.

## 1. Dede: Seyyid el-Hâzım Ahmed

Tezkire yazarlarından Hüseyin Râmiz (ö. 1202/1788), *Âdâb-ı zurâfâ* adlı eserinde hem Hâzım hem de babası hakkında şu bilgileri vermiştir: Hâzım'ın ismi Ahmed, babasının ismi ise Ereğlilî Çelebi Abdurrahman Efendi'dir. Babası, Ravhî mahlasıyla şiirler inşa etmiş, Nevşehir'de müftülük görevi yapmış ve 1155/1742-43 yılında vefat etmiştir. Râmiz, Hâzım'ın bizzat kendi döneminde Nevşehir'de yaşadığını ve orada müftülük yaptığını, ilim ile uğraştığını ve talebeler yetiştiren güzel ahlak sahibi meşhur bir şahsiyet olduğunu nakletmiştir. Ayrıca Arabî ve diğer ilimleri babasından alarak ilim tahsilini tamamladığını, şiire kabiliyeti olması sebebiyle dönemin şairlerinden birisi olduğunu belirtmiştir.<sup>10</sup> *Âdâb-ı zurâfâ* adlı eserinin telif sürecinde Hâzım'ın hala hayatta olmasından dolayı şairin vefat tarihinden bahsetmek mümkün olmamış, doğum tarihine de yer verilmemiştir. Ancak zikredilen malumatlara göre Râmiz'in bahsettiği kişinin dede Hâzım olduğu anlaşılmaktadır. Zira ilerde de ele alınacağı gibi torun Hâzım'ın, öğrencilik, hocalık dönemi ve vefat tarihi gibi bilgilere bakıldığında burada hayatı ele alınan kişinin torun Hâzım olmadığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı Arşiv kayıtlarındaki bir belge de Râmiz'i destekler niteliktedir. 1147/1734-35 yılında dönemin padişahı (I. Mahmud)'a Ahmed Hâzım adıyla resmi bir yazı yazılmıştır. Bu yazıda Hâzım, Ereğlilî Çelebî'nin oğlu olduğunu, Ereğli'de öğrenci yetiştirdiğini, kendisine verilen maaşının geçim sıkıntısından ötürü yetersiz olduğunu ifade ederek maaşının artırılmasını talep etmektedir.<sup>11</sup>

Başka bir biyografi müellifi olan Mehmed Esad Efendi de (ö. 1264/1848) *Bağçe-i safâ-endûz* adlı eserinde muhtasar bir şekilde Hâzım hakkında bazı bilgilere yer vermiştir. Bu bilgilere göre yine Hâzım'ın ismi Ahmed olarak verilmiştir. Babasının mahlası Ravhî olup Nevşehir'de müftülük yapmıştır. Hâzım da babası gibi Nevşehir'de müftülük yapmış ve ilim ile meşgul olmuş ve III. Mustafa'nın (ö. 1187/1774) son dönemlerinde vefat etmiştir.<sup>12</sup> Burada vefat tarihi ile ilgili verilen bilgi, ilerde bahsedileceği üzere bazı kaynaklarda geçen bilgilerle uyumsuzdur.

Hakkında çok detaylı bilgiler bulunmayan dede Hâzım hakkında elde ettiğimiz diğer bir bilgi de babasının yanısıra Saçaklızâde Mehmed Efendi'den (ö. 1145/1732) ders aldığı ve Müftüzâde Seyyid Muhammed b. Yûsuf'a (ö. ?) ders vermesidir.<sup>13</sup>

Hâzım'ın yazdığı yukarıda zikredilen resmî belgedeki bilgiler, Râmiz'in ifadeleri ve hocası Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin yaşadığı dönem dikkate alındığında dede Hâzım'ın 12/18. Asırda yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu, Ahmed Hayrî'nin (ö. 1387/1967) Hâzım için zikrettiği 1160/1747-48 vefat tarihiyle de uyumludur.<sup>14</sup>

Bursalı Mehmed Tahir de *Osmanlı müellifleri* adlı eserinde Hâzım hakkında kısaca bazı bilgiler kaydetmiştir. Mezkûr eserin bir baskısında Hâzım'ın ismi, "Hâdim Ahmed Efendi (Nevşehrî-[Ravhîzâde])" şeklinde olduğu, eğitimini tamamladıktan sonra memleketi Nevşehir'de müftülük yaptığı ve 1660 yılında vefat ettiği bilgisi mevcuttur. Bunun yanı sıra

10 Râmiz, *Âdâb-ı zurâfâ*, 64.

11 Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Maarif* [C. MF.], No. 134, Gömlek No. 6674, 1a.

12 Esad, *Bağçe-i safâ-endûz*, 105.

13 Nevşehrî (torun), *İcâzetnâme*, 6a.

14 Hayrî, *el-İmamü'l-Kevseri*, 63.

Nevşehirî'ye Şerhü hadîsi lâ advâ..., *Risâle fî kelâmi'llahi teâlâ, Tefsîrû vemâ teşâune illâ en yeşâe'l-lâh, Risâle fî ma'na'l-masdar, Resâil-i imtihâniyye*, adlı bazı risâleler nispet edilmiştir.<sup>15</sup> Ancak eserin tashih edilmiş başka bir baskısında "Hâdim" yerine "Hâzım", "1660" tarihi yerine "1160" şeklinde düzeltme yapılmıştır.<sup>16</sup> Düzeltilen bu tarih, yukarıda verilen malumatlarla da uyumaktadır. Nitekim gerek ders aldığı hocasının yaşamış olduğu dönem gerekse el-Hayrî'nin vermiş olduğu bilgi merkeze alındığında, bu tarihi 1160/1747-48 olarak kabul etmek bize göre daha isabetli bir tercihtir. Buna göre ilk baskıda hem mahlas kısmında hem de vefat tarihinde bir yazım hatası yapılmış olmalıdır. Nitekim Arap alfabesi ve rakamları ile yazılan "Hâzım" ve "1660" ifadeleri "Hâdim" ve "1160" ifadeleriyle karıştırılması uzak bir ihtimal değildir. Buna binaen Mehmed Tahir'in bahsettiği şahısın dede Hâzım olduğu kuvvetle muhtemeldir. Ancak burada Nevşehirî'nin eserleri arasında zikredilen *Tefsîrû ve mâ teşâune illâ en yeşâe'l-lâh* adlı esere benzer isme sahip bir risâlenin Ebû Nâim/Nuaym Ahmed Hâdimî'ye de ait olması ilginçtir.<sup>17</sup> Bu şahısın da vefat tarihi 1160/1747 olarak verilmektedir.<sup>18</sup> Bu durumda iki ayrı şahsın sehven tek isim olarak ele alınma ihtimali de mahfuzdur. Ayrıca Mehmed Tahir'in zikrettiği risâlelerden sadece *Risâle fî ma'na'l-masdar* adlı esere ulaşılabilmektedir. Dolayısıyla mezkûr risâlelerin tamamının Hâzım'a ait olup olmadığı da tarafımızca tespit edilememiştir.

Günümüzde yapılan bazı çalışmalarda Hâzım Ahmed ile Sâlim'in tezkiresinde Mehmed Aziz olarak biyografisi kaydedilen şairin aynı kişi olduğu ifade edilmiştir.<sup>19</sup> Ancak yapılan çalışmalar sonucunda bunların iki ayrı şahıs olduklarını kabul etmek daha isabetli görülmüştür. Bu husus üç madde ile açıklanabilir:

1- Sâlim'in tezkiresinde Mehmed Aziz'in hayatı hakkında doğumu, eğitim hayatı, görev yerleri edebî kişiliği gibi konularda geniş bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler arasında Nevşehir'de müftülük yaptığı ve ders verdiği bilgisi mevcut değildir. Burada Nefesizâde Seyyid Abdurrahman Efendi'nin büyük oğlu olarak zikredilen Mehmed Aziz'in vefat tarihi 1131/1718-19 olarak verilmiştir.<sup>20</sup> Oysa yukarıda geçtiği gibi 1147/1734-35 senesinde Hâzım Ahmed adıyla yazılan resmi bir belge bulunmaktadır. Bu belge dikkate alındığında bu çalışmanın konusu olan Hâzım'ın isminin Ahmed olduğu ve vefat tarihinin de 1131/1718-19 olmasının mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Râmiz'in tezkiresinde Hâzım Ahmed'in 1155/1742-43 yılında halen hayatta olduğu da anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Râmiz ile Sâlim'in vermiş oldukları bilgiler karşılaştırıldığında baba isimlerinin aynı ve şiire vukufiyetleri dışında herhangi ortak bir yönlerinin olmadığı görülmüştür. Bu da bunların aynı şahıs olmalarından ziyade iki kardeş oldukları ihtimalini daha güçlü kılmaktadır.

2- Sâlim'in tezkiresi, "1099-1134 (1688-1722) yılları arasında veya o sırada yaşamakta olan" şairleri ihtiva etmektedir.<sup>21</sup> Yukarıda da belirtildiği gibi detaylı bir şekilde biyografisine yer

15 Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/285.

16 Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/297.

17 Hâdimî, *Ve mâ teşâune illâ en yeşâe'l-lâh*, 242.

18 Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/298.

19 Bu çalışmalar için bk. Musah, "Osmanlı tezkireleri ışığında Nevşehirli şairler", *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 8/134; Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, "Hâzım, Nefesî-zâde Seyyid Mehmed Aziz Efendi" (Erişim 19 Mart 2022).

20 Sâlim, *Tezkiretü'ş-şu'arâ*, 163.

21 Güfta, "Sâlim", 36/46.



verilen Mehmed Aziz de bu şairlerden biridir. Râmiz ve Esad'ın<sup>22</sup> tezkireleri bu tezkireye bir zeyil niteliğindedir. Dolayısıyla eserlerinde Hâzım Ahmed'e yer vermeleri, onu Mehmed Aziz'den başka bir şahıs olarak telakki ettiklerini göstermektedir.

3- Daha önceden de belirtildiği gibi hem resmî bir evrakta hem de torun Hâzım'ın icâzetnâmesinde dede Hâzım'ın ismi açıkça Hâzım Ahmed şeklinde zikredilmiştir. Bu isim sabitken birçok kaynağın bu ismi Hâzım Mehmed Aziz olarak<sup>23</sup> hatalı bir şekilde zikrettiğini söylemek mümkün görünmemektedir.

## 2. Torun: Seyyid Ahmed el-Hâzım

Dede Hâzım'da olduğu gibi torun Hâzım hakkındaki bilgilerimiz de sınırlıdır. Buna bağlı olarak torun Hâzım'ın doğum tarihine ulaşılammıştır. İlmî kişiliği hakkındaki bazı bilgileri ise Seyyid Muhammed Ârif İstanbûlî (ö. ?) adlı öğrencisine vermiş olduğu bir icâzetnâmede bizzat kendisi zikretmiştir. Beş yaşındayken Hâcı Muhammed el-Vasfî'nin (ö. ?) yanında *Kur'ân-ı Kerîm*'i okumaya başlayıp birkaç defa hatim ettikten sonra tahsiline babası Molla Efendi namıyla meşhur, Seyyid Abdurrahman er-Ravhî'nin yanında devam etmiştir. Babasından kısmen sarf ve Arap dili derslerini almıştır. Babası vefat ettikten sonra eğitimine babasının en değerli öğrencilerinden biri olan Kösec Ahmed Efendi'nin (ö. ?) yanında devam etmiştir. Bu zatın yanında sarf, nahiv biraz da mantık ve fıkıh derslerini aldıktan sonra hocasının isteğiyle ilim yolculuğu için Kayseri'ye gitmiştir. Burada Sarı Abdullah Efendîzâde olarak tanınan Seyyid Muhammed Efendi (ö. ?), Hâcı Torun namıyla meşhur Seyyid Sâlih b. Seyyid Muhammed el-Kayserî'nin (ö. 1302/1884) ilim meclislerine katılmıştır. Daha sonra İstanbul'a geçen torun Hâzım burada da el-Hâc Ömer Efendî el-Akşehrî (ö. 1267/1851) ve Muhammed Es'ad b. Ahmed (ö. ?) gibi âlimlerin derslerine katılmıştır.<sup>24</sup> Seyyid Muhammed Ârif dışında ders verdiği diğer bir öğrencisi de el-Kevserî'nin hocası Hasan el-Kastamonî'dir (ö. 1328/1911).<sup>25</sup> Bir müderris olan torun Hâzım 1276/1859 yılında Eyüp mollası olmuştur.<sup>26</sup>

Gerek yukarda hocaları olarak bahsi geçen şahısların vefat tarihlerine gerekse icâzetnâmenin veriliş tarihi olan 1275/1858'e bakıldığında<sup>27</sup> torun Hâzım'n 13/19. asrın ilim adamlarından olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bazı kaynaklarda vefat tarihi, 1281/1864 olarak verilmiş ve<sup>28</sup> Süleymaniye'de defnedildiği ifade edilmiştir.<sup>29</sup>

## 3. Yazma Eserler Kütüphanelerinde Hâzım Mahlasıyla Kayıtlı Eserler

Yazma Eserler Kütüphanelerinde bazı risâleler Hâzım Ahmed bazıları ise Ahmed Hâzım ismiyle kayıtlıdır. Bu iki isim arasındaki farka yukarıda torun Hâzım'ın bir icâzetnâmesindeki ifadeler üzerinden işaret edilmişti. Kütüphanelerdeki kayıtlarda bu farka riayet edilip edilmediği ilk etapta anlaşılmayabilir. Zira risâlelerde isim, bizzat müellif tarafından metin içinde zikredilmemiştir. Müellif ismi genellikle *temmet* kayıtlarından alınmıştır. Kayıtlarda

22 Bk. Erdem, "Râmiz", 34/451; Yılmaz, "Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizâde", 11/343.

23 Şeyhî, *Vekâyi'ü'l-fuzalâ*, 2/491-493; Sâlim, *Tezkâretü'ş-şu'arâ*, 163; Bâbânî, *Hediyetu'l-ârifin*, 2/315.

24 Nevşehrî (torun), *İcâzetnâme*, 3a-5a.

25 Hayrî, *el-İmamü'l-Kevserî*, 63.

26 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 2/666.

27 Nevşehrî (torun), *İcâzetnâme*, 11a.

28 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 2/666; Hayrî, *el-İmamü'l-Kevserî*, 63.

29 Süreyya, *Sicill-i Osmani*, 2/666.

geçen isim ister Hâzım Ahmet olsun isterse Ahmet Hâzım olsun buna bakılmaksızın risâlelerin müellifini tam anlamıyla belirlemek için risâlelerin telif veya istinsah tarihleri gibi başka unsurlara da ihtiyaç duyulmaktadır. Risâlelerin telif veya istinsah tarihleri dede Hâzım ve torun Hâzım'ın vefat tarihleriyle karşılaştırılması sonucunda risâlelerin hangi Hâzım'a ait olduğu bilgisine ulaşmak daha kolay olabilir.

### 3.1. Kaside fî İlmî'l-Usûl

Eser bu isimle Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu, 15 Hk 435/8 numaralı mecmuada 44b-48a varak aralığında yer almaktadır. Burada yer alan eserin hem ismi hem de yazarı hatalı bir şekilde kaydedilmiştir. Mezîkür kütüphanede Hâzım Ahmed'e nispet edilen bu eser incelendiğinde *temmet* kaydında bu nüshanın Hâzım'ın kitaplığında bulunan bir nüshadan istinsah edilen *er-Risâletü'l-Fenârîye* olduğu ifade edilmiştir. Mukaddime ve muhtevasına bakıldığında da bu risâle Molla Fenârî'ye (ö. 834/1431) nispet edilen *el-İşrûn kat'a fî'l-İşrîne ilmen*<sup>30</sup> adlı eser olduğu anlaşılmaktadır.

### 3.2. Risâle fî Beyâni Kadâya'l-Mantikiyye

Eserin bir nüshası Ankara Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, Mustafa Con A 553/ XIII koleksiyonu, 115b-116a varak aralığında bir mecmua içerisinde bulunmaktadır. Risâlenin istinsah tarihi belirtilmezken aynı müstensih tarafından çoğaltılan diğer risâlelerin istinsah tarihleri 1158/1745-46 ile 1161/1748-49 yılları arasında değişmektedir. Buna binaen kütüphane ve *temmet* kaydında Ahmed Hâzım adıyla kayıtlı olan bu eserin istinsah tarihinin de bu aralıkta olduğunu söylemek mümkündür. Bu durumda risâlenin müellifinin bu tarihlerde ömrünün son zamanlarında olan dede Hâzım olduğu anlaşılmaktadır.

### 3.3. Risale fî Ma'na'l-Masdar

Daha önceden de belirtildiği gibi Mehmed Tahir bu risâle ve müellifinden bahsetmişti. Dolayısıyla müellifin dede Hâzım olduğu kanaatine varılmıştı. Bu risâlenin bir nüshası, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda mevcuttur. Risâle, BY 1076 numaralı mecmuanın 94a varlığında yer almaktadır. Risâlenin diğer bir nüshası, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Burdur İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda bulunmaktadır. Mecmuadaki risâle 15 Hk 949/40 numarayla kayıtlı olup 55a varlığında yer almaktadır.

### 3.4. Risale fî Hakki Vebâ d / Risâletü Vebâ d

#### 3.4.1. Risâlenin Müellife Aidiyetinin Tevsiki/Doğrulanması

Elimizdeki biyografik kaynaklarda çalışmanın konusunu oluşturan bu eserin, dede Hâzım'a mı yoksa torun Hâzım'a mı ait olduğu hakkında risâle ve müellif ismini bir arada veren her hangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Eserin tespit edilen bazı nüshalarında -muhtemelen müstensihler tarafından- yazar ismine "Çelebîzâde" ifadesi eklenmiştir.<sup>31</sup> Buna binaen ilk etapta bu eserin müellifi Ereğlili

30 Fenârî, *el-İşrûn kat'a fî'l-İşrîne ilmen*, 44b-48a; Aydın, "Molla Fenârî", 30/245-246.

31 Nevşehrî (dede), *Risâletü veb'd* (Konya İl Halk Kütüphanesi, 2727/12), 94b; (Burdur İl Halk Kütüphanesi,

Çelebi Abdurrahman Efendi'nin oğlu dede Hâzım olduğu anlaşılrsa da diğer bazı nüshalarda bu ifadenin bulunmaması müellif kimliğinin kesin bir şekilde tespit edilmesinde engel teşkil edebilir. Müellifin dede Hâzım olduğunu gösteren başka bir delilin varlığı bu engeli ortadan kaldırabilir.

Bu risâlenin de içinde yer aldığı bir mecmua, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Konya İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda mevcuttur. BY 1076 numaralı mecmuanın 90a-90b varak aralığında yer alan risâlenin üzerinde müstensih ismi ve istinsah tarihi belirtilmemiştir. Bununla birlikte mecmuadaki birçok risâlenin h. 1161-1164 yıllarında Hasan b. Karatepeli tarafından istinsah edildiği zikredilmiştir. Burada mezkûr eser dâhil yazı karakterleri kısmen birbirine benzemektedir. Bu nüshanın istinsah tarihi bu tarihlerden biri olması muhtemeldir. Bu nüshayla aynı durumda olan başka bir nüsha da Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi Burdur İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda bulunmaktadır. 15 Hk 949/51 numaralı mecmuadaki risâle 105b varağında yer almaktadır. Buradaki risâlenin de bizzat istinsah tarihi belirtilmemiştir Ancak mecmuanın içerisinde Mustafa b. Hâcı Ali el-Burdûrî tarafından çoğaltılan birçok risâlenin istinsah tarihi, h. 1193 olarak kaydedilmiştir. Bu nüshanın istinsah tarihi de aynı veya bu tarihe yakın olması muhtemeldir. Dolayısıyla bazı nüshalardaki "Çelebîzâde" ifadesinin bulunması ile birlikte bu muhtemel tarihler de değerlendirildiğinde müellifin dede Hâzım olması kuvvetle muhtemeldir. Zira bu tarihler, torun Hâzım'ın eser telifi için çok erken dönemlerdir. Bu hem vefat tarihinden hem de daha önce bahsi geçen icâzetnâmesindeki bilgilerden anlaşılmaktadır.

Bu eserlerden hariç, bahsi geçen 15 Hk 949 numaralı mecmua içerisindeki Hâzım'a nispet edilen iki kısa risâle daha mevcuttur. Kütüphane kaydına alınmamış ve mecmua içerisinde kaçınıcı risâle oldukları belirtilmemiştir. Bu risâlelerden birincisi mecmuanın 89b varağında bulunup "varlık" konusu hakkındadır. İkincisi ise, 90a varağında bulunup "peygamberlerin ismeti" meselesini ele almıştır. Kütüphane kayıtlarına aktarılmamış ancak Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Konya İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 42 Kon 2727 numaralı mecmuada da Hâzım'a nispet edilen iki muhtasar risâle bulunmaktadır. Birincisi, "muhakkik ve müdekkik" kavramları hakkında olup mecmuanın 94b, ikincisi ise, "hamd" hakkında olup mecmuanın 95a varağında yer almaktadır. Bu notlarda müellifin hangi Hâzım olduğuna dair telif veya istinsah tarihi gibi somut bir delil bulunmamaktadır. Bu notların sonlarında genelde Hâzım'ın ismine ilave olarak Çelebîzâde mahlası da eklenmiştir. Üslup olarak da, dede Hâzım'a ait olduğuna kanaat getirdiğimiz eserlere benzemektedir. Bununla beraber bu notların dede Hâzım'a nispet edilen eserler ile aynı mecmuda bulunmaları dede Hâzım'a ait oldukları kanaatini güçlendirmektedir.

### 3.4.2. Risâlenin Nüshaları

*Vebâ'd* risâlesinin sekiz nüshası tespit edilmiştir. Bu nüshaların hiç biri müellif nüshası değildir. Nüshalar ve buldukları kütüphaneler şu şekildedir:

1- Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde bulunan 1. nüsha: Daha önce bahsi geçen bu nüsha, Konya İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu, BY 1076 numaralı mecmuanın 90a-90b varak aralığında bulunmaktadır. Kütüphane kaydında risâle numarası bulunmamıştır.

949/51), 105b; (Çelebî Abdullah 392/30), 217b.

Ancak mecmuanın fihristine bakıldığında, *Vebed* risâlesi 23. sıradadır. Satır sayısı 21'dir. Nüshanın üzerinde müstensih ismi ve istinsah tarihi belirtilmemişse de daha önceden belirtildiği gibi nüshanın istinsah tarihi h. 1161-1164 olması muhtemeldir. Risâlenin muhtemel istinsah tarihi müellifin vefat tarihine yakın olması hasebiyle tahkikte kullanılmış olup tahkikli metinde "ı" harfiyle gösterilmiştir.

2- Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde bulunan 2. nüsha: Daha önce de hakkında bilgi verilen bu nüsha, kütüphanenin Burdur İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda 15 Hk 949/51 numarayla kayıtlıdır. 105b varağında bulunan nüshanın satır sayısı 29'dur. Daha önceden de belirtildiği üzere istinsah tarihi h. 1173 veya bu tarihe yakın bir tarih olması muhtemeldir. Yapılan incelemeler sonucunda bu nüshada tahkike esas alınan diğer nüshalara oranla daha fazla hatanın olduğu tespit edilmiştir. Ancak muhtemel istinsah tarihi dikkate alınarak tahkikte kullanılmıştır. Tahkikli metinde "ب" harfiyle gösterilmiştir.

3- Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesinde bulunan nüsha: Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda 21 Hk 611/5 numaralı mecmuada kayıtlıdır. Mecmuada 38b-39b varak aralığında bulunan bu nüshanın satır sayısı 19'dur. İstinsah tarihi ve müstensihî belirlenememiştir. Gramer ve imla hataları diğer nüshalara nispeten daha az olduğu için tahkik metninde kullanılan bu nüsha "س" harfiyle gösterilmiştir.

4- Manisa İl Halk Kütüphanesinde bulunan nüsha: Manisa Akhisar Zeynelzâde koleksiyonunda 45 Ak Ze 747/1 numarada kayıtlı olup 1b-2b varak aralığında yer almaktadır. Nüshanın satır sayısı 21'dir. Bu nüshanın da istinsah tarihi ve müstensihî belirlenememiştir. Gramer ve imla bakımından diğer nüshalara oranla en az hata oranına sahiptir. Bu sebeple tahkikte kullanılan bu nüsha "ج" harfiyle gösterilmiştir.

5- Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde bulunan 3. nüsha: Konya İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda 42 Kon 2727/12 numarayla kayıtlı olup 94a-9b varak aralığındadır. Diyarbakır Mesudiye'de istinsah edilen nüshanın satır sayısı 26'dır ve istinsah tarihi belirlenememiştir. Müstensih ismi eserin sonunda mevcut ise de tahrîb olduğu için okunaklı değildir. Hata oranı yüksektir. Tahkikte kullanılmamıştır.

6- Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan nüsha: Çelebi Abdullah koleksiyonunda yer alan bu nüsha 392/30 numarada kayıtlıdır. Mecmuadaki varak aralığı 216b-217b olan bu versiyonun satır sayısı 21'dir. Bu nüshanın da hata oranı fazladır. Müstensih ismi ve istinsah tarihi yoktur. Bu eksiklikleri sebebiyle bu nüsha da tahkik metninde kullanılmamıştır.

7- Ankara Milli Kütüphanesinde bulunan nüsha: Bu nüsha kütüphanenin 01 Hk 953 numaralı mecmuada 79b-81b varak aralığında yer almaktadır. Satır sayısı 15'dir. Risâle numarası kütüphane kaydında yer almamaktadır. Yapılan inceleme sonucunda mecmuanın 13. sırada olduğu tespit edilmiştir. Mezkûr mecmuada risâlerin çoğu bir müstensih tarafından 1009 yılında istinsah edilmiştir. Ancak mecmuada h. 1121, 1165 ve 1177 gibi istinsah tarihleri de bulunmaktadır. Ayrıca mecmuada farklı müstensih isimleri de yer almaktadır. Hâzım'a nispet edilen risâle yapılan incelemeler sonucunda bu müstensihlere ait olmadığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla müstensih ismi ve istinsah tarihi belirlenememiştir. Bu nüsha da imla ve gramer açısından birçok hataya sahiptir. Hata oranları göz önünde bulundurularak tahkikte kullanılmamıştır.

8- Konya Yusuf Ağa Kütüphanesinde bulunan nüsha: Eser, 8212/13 numaralı mecmunun 158a vağında yer almaktadır. Mecmuadaki risâleler genellikle farklı müstensihler tarafından çoğaltılmıştır. Risâlelerin istinsah tarihlerine gelince bazılarının istinsah tarihi yokken bazılarında ise h 1156, 1161 gibi bir birinden farklı istinsah tarihleri bulunmaktadır. Mecmuada *Vebe'd* risâlesinin sonu eksik olması hasebiyle istinsah tarihi ve müstensih ismi belirlenememiştir. Risâlenin sadece başından 8 satırı bulunmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere risâle, mecmuanın 158a. varâğında bulunmaktadır. Bu varaktan sonra 159b gelmektedir. Bu varakta daha önce bahsi geçen Kon 2727 numaralı mecmuadaki Hâzım'a nispet edilen "*mu-hakkik ve müdekkik*" adlı eserin son kısmı gelmektedir. Ayrıca mecmuada yer alan risâlelerin hiç bir müstensih ve istinsah tarihi ile ilişkilendirilememiştir. Bu nüsha, eksik olması nedeniyle tahkikte kullanılmamıştır.

### 3.4.3. Tahkikte İzlenen Yöntem

Tenkitli metin oluşturulurken İSAM Tahkikli Neşir Esasları (İTNES) temel alınmıştır. Tenkitli metinde ulaşılmak istenen asıl gaye, yazarın metnini doğru bir şekilde tespit etmektir. Nüshalar arasında tercih için elverişli niteliklere sahip biri bulunmamasından dolayı bunlardan biri temel nüsha olarak kabul edilmemiştir. Buna binaen yukarıda mezkûr nüshaların uygun görülen dördü tahkikte kullanılmıştır. Arap grameri, siyak sibak gibi unsurlar dikkate alınarak tenkitli metin oluşturulmuş ve nüshalarda bulunan farklılıklar dipnotlarda belirtilmiştir.

Bazı nüshalarda "ة, ف, ي, خ" gibi harflerin noktaları konulmadığı yerlerde tenkitli metinde düzeltilmiş, ancak dipnotta belirtme gereği duyulmamıştır. Bazı kelimelerde, *hemze* (ء) yerine *ye* (ي), *vâv destekli hemze* (و) yerine sadece *vâv* (و), mankûs isimlerin sonunda bulunan (ى) şeklindeki *elif* yerine (ي) şeklindeki *elif* yazılmıştır. Bu tür yerlerde tenkitli metinde imla kurallarına göre yazılmıştır ancak dipnotlarda belirtilmemiştir. Nüshalarda kısaltma şeklinde verilen ifadeler tenkitli metinde tam kelime olarak yazılmış ve dipnotlarda farklılıklar belirtilmiştir. Bütün nüshalarda Arap dili açısından eksik öge oluşturulacak şekilde sehven zikredilmeyen veya takdim tehir şeklinde anlatım bozukluğu oluşturan ifadeler tenkitli metinde köşeli parantez içerisine alınarak metin tamir edilmiştir. Metinde geçen şahıslar hakkında kısaca bilgiler verilmiştir. Gerekli görülen yerlerde harekeleme yapılmıştır.

### 3.4.4. Risâlenin Muhteva Açısından Değerlendirilmesi

Risâlenin muhtevasına bakıldığında müellif, edebî hitaplarda veya yazılan eserlerin giriş kısmında kullanılan *emmâ ba'd* yerine kullanılan *veba'd* ifadesine özgü on ayrı bahis ele almıştır. Birinci bahis, ifadenin şer'î hükmü hakkındadır. Buna göre, *emmâ ba'd* ifadesinin kullanımı müstehaptır. İbn Melek (ö. 821/1418'den sonra) ve Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) gibi şahıslar kaynak gösterilerek *emmâ ba'd* yerine kullanılan *veba'd* ifadesinin hükmü de aynı olduğu belirtilmiştir.<sup>32</sup> Buradan müellifin de bu görüşü benimsediği anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber, *emmâ ba'd* ifadesini hutbelerinde ve mektuplarında duruma göre kullanmıştır.<sup>33</sup> Dolayısıyla şer'î hükmü sünnet olarak telakki edilen bu ifadenin yerine geçen

32 Nevşehrî, *Risâletü veb'd*, 1b.

33 Cevherî, *İhrâzû's-sa'd bi incâzî'l-va'd bi mesâ'ili "emmâ ba'd"*, 29.

veba'd ifadesi için de bu hükmün geçerli olduğu görüşü mevcuttur. Bu da asıl-fe' ilişkisi dâhilinde ele alınmıştır. "Asıl için geçerli olan bir özellik fe' için de geçerlidir" kaidesi uygulanmıştır. Bundan dolayı birçok kitabın mukaddimesinde emmâ ba'd yerine veba'd kullanılmıştır. Ancak veba'd ifadesi Hz. Peygamberin bizzat kullandığı bir lafız olmaması hasebiyle sünnet sayılamayacağı görüşü de mevcuttur.<sup>34</sup>

İkinci bahis, emmâ ba'd ifadesini ilk kullanan kişinin kim olduğu hakkındadır. Meşhur görüşe göre bu kişi Hz. Davut (a.s) olmakla birlikte ondan başka birçok kişinin ismi de zikredilmiştir. Dolayısıyla bu ifadeyi ilk kullanan şahsın Hz. Muhammed (s.a.v) olduğu da belirtilmiştir. Hâzım, bu görüşü Nûrüddîn Hamza b. Turgût el-Âydî'nin (ö. 979/1571) el-Hevâdî şerhu'l-mesâlik adlı eserinden nakletmiştir.<sup>35</sup> Ancak Hz. Peygamberin bu ifadeyi ilk kullandığına dair görüşün, pek rağbet görmediği anlaşılmaktadır. Nitekim el-Cevherî ve el-Kayserî'nin, el-Âydî'den sonra yaşadıkları halde bu konuda telif ettikleri risâlelerinde bu bilgiye yer vermedikleri görülmektedir.<sup>36</sup> Ayrıca bu ifadeyi ilk kullanan kişinin Kus b. Sâide el-İyâdî (600/1203-4), Yâ rub b. Kahtân (ö. ?) -ki bu şahsın Arapça konuşan ilk kişi olduğu belirtilmiştir-, Kâ b b. Lü'ey (ö. ?) ve Sehbân b. Vâil (ö. ?) olduğu da ifade edilmektedir.<sup>37</sup>

Hz. Dâvûd'un ilk kullandığına dair görüşün dayandırıldığı kaynak, Sâd süresinin 20. ayeti olmuştur. {وَسَدَدَنَا مُلْكُهُ وَأَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَضَّلَ الْخِطَابَ} "Onun (davûd'un) hükümlerini kuvvetlendirmiş, ona hikmet ve güzel konuşma vermiştik" mealindeki ayette geçen "وَفَضَّلَ الْخِطَابَ" terkinin ifade ettiği anlamda müfessirler ihtilafa düşmüşlerdir. Dolayısıyla bu ifadeye, iddia sahibinin iddiasını delillendirmesi (şahit getirme) veya hakkında iddiada bulunan kişinin yemin etmesi, hakla batılı birbirinden ayıran beyan, az sözle çok şey ifade etmek (icâz) gibi farkı anlamlar verilmiştir. Bununla birlikte emmâ ba'd anlamında olduğunu ifade edenler de olmuştur.<sup>38</sup> İbnü'l-Esîr, faslı'l-hitâbın emmâ ba'd anlamına geldiği düşüncesi belagat âlimlerinin üzerine icma ettiği bir konu olduğunu zikretmiştir.<sup>39</sup>

Üçüncü bahis, bu ifadenin belagatteki konumu hakkındadır. Burada iki farklı görüş dile getirilmiştir. Birinci görüşe göre, emmâ ba'd bedî ilminin bir konusu olan tahallüsa yakın bir ifadedir. Risâlede bunun yanında emmâ ba'd ifadesinin belagatteki konumunun tespiti için bazı kavramlar da açıklanmıştır. Bunlar iktidâb, tahallüs ve tahallüsa yakın olmaktadır. İktidâb, "sözün başlandığı kısım ile asıl anlatılmak istenen kısmın arasında bir ilişkinin bulunmadığı" kavram olarak açıklanmıştır. Tahallüs, "aralarında sebep, benzerlik vb uygun bir bağlantının olmasıyla birlikte sözün başlandığı kısımdan asıl ulaşılmaması gereken kısma geçiş" olarak açıklanmıştır. Risâlede tahallüsa yakın ifadesinin açıklanması ise, tahallüs ile ilişkilendirilerek açıklanmıştır. Buna göre, emmâ ba'd ifadesinin kendisinden sonra gelen ifadeyi kendinde önce gelen ifadeye kısmen bağlaması söz konusudur.<sup>40</sup> Nitekim bu konuyu ele alan kaynaklar da Hâzım'ın açıkladığı tahallüsa yakın ifadesini, "iki ifadenin arasında

34 Bk. Cevherî, *İhrâzû's-sa'd bi incâzi'l-va'd bi mesâ'ili "emmâ ba'd"*, 31; Neccâr, *Lügaviyat*, 69-70.

35 Nevşehrî, *Risâletü veb'd*, 1b.

36 Bk. Âydî'nî, *el-Hevâdî şerhü'l-mesâlik*, 7a; Cevherî, *İhrâzû's-sa'd bi incâzi'l-va'd bi mesâ'ili "emmâ ba'd"*, 32-33; Kayserî, *Risâle fi emmâ ba'd*, 360-361.

37 Nevşehrî, *Risâletü veb'd*, 1b.

38 Taberî, *Câmiü'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*, 21/172-173; Kurtubî, *el-Câmi' li akhkâmi'l-Kur'an*, 15/161; Kayserî, *Risâle fi emmâ ba'd*, 362. Ayrıca bk. Topuzoğlu, "Faslı'l-hitâb", 12/216-217.

39 İbnü'l-Esîr, *el-Meseli's-sâ'ir fi edebi'l-kâtib ve's-şâir*, 3/139.

40 Nevşehrî, *Risâletü veb'd*, 1b.

kısmî bir bağlantının varlığıyla birlikte bir ifadeden diğerine geçiştir” şeklinde tanımlanmışlardır.<sup>41</sup> Netice itibariyle emmâ ba'd tam manasıyla tahallüs sayılmamıştır. Zira besmele hamdele ve salvele gibi dua bölümünden müteşekkil bir ifadeden hemen sonra asıl zikredilmek istenen ifadelere geçilmemiştir. Burada şart edatı ile şart fiilin yerine geçen emmâ ba'd iki bölümün arasında gelerek geçişi sağlamaktadır. Kitap mukaddimelerinde de kullanılan bu ifadenin öncesinde besmele hamdele ve salvelenin yanısıra müellifin bazı nitelikleri veya telif sebepleri gibi unsurlara yer verilmektedir. Sonrasında ise bu ifade aracılığıyla önceki konulardan bağımsız asıl maksada geçilir. Dolayısıyla bu doğrudan tahallüs değil, tahallüsa yakın iktitâb olarak telakki edilmiştir.<sup>42</sup> İkinci görüşe göre ise bu ifade, birbirinden farklı iki ifadeyi ayıran anlamındaki faslû'l-hitâbtır.<sup>43</sup>

Dördüncü bahis, “بعد” ifadesinin zarf olma durumunu ele almaktadır. Burada da iki farklı görüş zikredilmiştir. Her iki görüş de bu ifadenin zarf olduğunda fikir birliğinde iken zarfın türü hakkında farklı kanaatler belirtilmiştir. Birinci görüşe göre bu ifadenin zaman zarfı olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte bu ifadenin neden mebnî, neden hareke üzerine mebnî ve neden damme üzerine mebnî olduğuyla alakalı bilgiler verilmiştir. Bu ifade muzâfun ileyhe ihtiyaç duyması hasebiyle asıl mebnîlerden olan harflere veya gaye bildiren lafızlara benzediği için mebnî sayılmıştır. Hareke üzerine mebnî olması ise ictima'î sakineynden sakınmak veya asıl mebnî ile sonradan mebnî olanı birbirinden ayırt edebilmek içindir. Damme üzerine mebnî olmasının sebebi ise, dammenin en güçlü hareke olmasına bağlanmıştır. İkinci görüşe göre ise bu ifade bir mekân zarfıdır.<sup>44</sup>

Beşinci bahis, “بع” ifadesinin başındaki vâv “و” harfinin cümle içerisindeki göreviyle alakalıdır. Bu konuda da farklı ihtimal ve görüşlere yer verilmiştir. İlk ihtimale göre, vebâ'd ifadesinde mukadder bir emmâ “ما” bulunmaktadır. Buradaki vâv ise, onun yerine geçip tafsil (açıklama) ifade etmektedir ya da emmâ hafzedildikten sonra ona delalet etmesi için yeri boş kalmasını diye yerine bir vâv getirilmiştir. Bu durumda buradaki vâv ya zâid veya ibtidaiyye ya da atıf harfi olarak kullanılmaktadır. Diğer ihtimale göre ise, emmâ ister mukadder olsun ister olmasın buradaki vâv yerine gelen bir harf olarak değil zâid, ibtidaiyye ya da atıf harfi olarak değerlendirilmiştir.<sup>45</sup>

Altıncı bahis, vebâ'd ifadesinden sonraki kelimenin başına getirilen fe “ف” harfinin cümledeki konumuyla alakalıdır. Buna göre bu harf gizli ya da mukadder (varsayılan) bir emmâ'nın cevabıdır. Diğer bir ihtimal ise şart yerine geçen zarfın cevabıdır.<sup>46</sup> Emmâ'dan sonra bu harfin zorunlu olarak getirilmesinin sebebi emmâ'nın ifade ettiği şart anlamının zayıf olmasından ötürüdür. Fe harfiyle bu anlam pekiştirilmiş hale getirilmektedir.<sup>47</sup>

Yedinci bahiste, emmâ'nın takdîrî durumunda vebâ'd ifadesinin şart cümlesinin mi yoksa cevap cümlesinin mi bir parçası olduğu hususuyla ilgilidir. Müellif burada her iki duru-

41 Cevherî, *İhrâzû's-sa'd bi incâzî'l-va'd bi mesâ'ili “emmâ ba'd”*, 35-36; Kayserî, *Risâle fi emmâ ba'd*, 360.

42 Bk. İsfereyînî, *el-Etvel*, 2/529; Cevherî, *İhrâzû's-sa'd bi incâzî'l-va'd bi mesâ'ili “emmâ ba'd”*, 31, 34, 35; Dede - Sevdî, “*Arap grameri ve edebiyatında* ائما بعد (emmâ ba'd) ifadesi”, 146.

43 Nevşehrî, *Risâletü veb'd*, 1b, 2a.

44 Nevşehrî, *Risâletü veb'd*, 2a.

45 Nevşehrî, *Risâletü veb'd*, 2a.

46 Nevşehrî, *Risâletü veb'd*, 2a.

47 Cevherî, *İhrâzû's-sa'd bi incâzî'l-va'd bi mesâ'ili “emmâ ba'd”*, 45.



mun da sahih olabileceğine dair görüşlerin bulunduğunu ifade etmiştir.<sup>48</sup>

Sekizinci bahis, veba'd ifadesinin âmili hakkındadır. Bu konuda iki görüşün olduğu belirtilmiştir. Birinci görüşe göre buradaki âmîl; gizli bir emmâ'dır. İkinci görüşe göre ise fâ harfidir.<sup>49</sup>

Dokuzuncu bahis, emmâ ifadesinin takdîrî olarak mevcut olması durumunda ifadenin anlamları hakkındadır. Hâzım, burada üç manaya yer vermiştir. Buna göre emmâ, ya zihnî mücmeli ya sadece isti'nâfi açıklar. Ya da sadece te'kid ifade eder.<sup>50</sup> Müellif, burada konuyu geniş tutmayıp özet geçmiştir.

Bu konudaki el-Cevherî'nin risâlesine bakıldığında emmâ hakkındaki birbirinden farklı görüşleri örnek ve tartışmalarıyla birlikte geniş bir şekilde ele almıştır. Buna göre, emmâ için dört anlam zikredilmiştir. Birincisi, اَمَّا زَيْدٌ فَمَنْطَلِقُ (Zeyd'e gelince o ayrılıp gitmektedir.) örneğinde olduğu gibi şart anlamını muhteva etmektedir. Bu örnekte şart dışında bir ihtimal düşünülemez. Bunu kendisinden sonra cevap için gelen fe harfi de desteklemektedir. Bu harfin örnekte kural gereğince atıf harfi veya zâid olması mümkün değildir. İkincisi, emmâ pekiştirme görevini üstelemektedir. اَمَّا زَيْدٌ فَذَاهِبٌ (muhakkak Zeyd gidiyor) örneğinde olduğu gibi bir hüküm pekiştirilmiştir. Üçüncüsü, emmâ fasıl ifade eder. Bu üç anlam sürekli emmâ'da var olan anlamlardır. Dördüncüsü ise, emmâ kendisinden önce zikredilin mücmeli açıklamaktır. Cumhura göre bu özelliğin sürekliliği yoktur.<sup>51</sup>

Müellifin yer verdiği onuncu ve son bahis de emmâ'nın takdîr edilip edilmemesine bağlı olarak ifade ettiği mantikî önermelerin neler olduğu hakkındadır. Buna göre emmâ takdir edilmediği durumda kazıyye-i hamliyyedir. Takdir edildiği durumda ise ittifakiye-i âhme ya da lüzûmiye kabul edilmiştir. Müellif bu kavramları açıklamamış sadece aldığı kaynakları zikretmiştir.<sup>52</sup> Bu kavramların açıklaması tahkikli metinde zikredildiği için burada tekrar ele alınmamıştır.

Risâlede müellif kısa ve sade bir anlatım tarzı benimsemiştir. Hatta kimi zaman müellifin konuyla ilgili kendisinden önce ve sonrasında değinilen bazı hususlara yer vermediği görülmektedir. Örneğin, bazı eserlerde yer verilen emmâ ba'd ifadesindeki emmâ'nın şart edatı ve şart cümlesinden oluştuğu ve "...مَهْمَا يَكُنْ مِنْ شَيْءٍ..." şeklindeki ifadenin yerine geçtiği hususu bunlardan biridir.<sup>53</sup> Bunun muhtemel sebebinin Hâzım'ın, risâlesinin başlığı gereği doğrudan veba'd ifadesine yoğunlaşması ve dolayısıyla mesele ile alakalı olmayan konuları metnin hacmini uzatmamak adına göz ardı etmiş olabileceğidir.

### 3.4.5. Risâlenin Kaynakları

Hâzım, risâlesinde birçok görüş ve kaynağa başvurmuştur. Naklettiği bazı görüş sahip-

48 Nevşehrî, *Risâletü veb' d*, 2b.

49 Nevşehrî, *Risâletü veb' d*, 2b.

50 Nevşehrî, *Risâletü veb' d*, 2b.

51 Cevherî, *İhrâzî's-sa'd bi incâzî'l-va'd bi mesâ'ili "emmâ ba'd"*, 37-40.

52 Nevşehrî, *Risâletü veb' d*, 2b.

53 Sibeveyhi, *el-Kitâb*, 3/137; Müberred, *el-Muktadab*, 2/71; Cevherî, *İhrâzî's-sa'd bi incâzî'l-va'd bi mesâ'ili "emmâ ba'd"*, 41-44; Kayserî, *Risâle fi emmâ ba'd*, 363-366.



lerinin ne ismini ne de eserlerini zikretmiştir. İsmi zikrettiği eserlerin ise geneli şerh ve haşiyelerden oluşmaktadır. Alıntı yaptığı kaynakların nadir olarak isim ve yazarını birlikte vermiştir. Aynı şekilde sadece yazar ismine de çok az sayıda yer vermiştir. Dönemin yazım üslubuna uygun olarak genellikle sadece eser ismini vermekle yetinmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda imkân ölçüsünde eser veya yazar ismi zikredilmeyen müellifler ve eserler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu eser ve yazarları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- Ebû Bısr Sibeveyhî Amr b. Osmân (ö. 180/796). Sibeveyhi'den alıntı yapılan kısım *el-Kitâb*'ında tespit edilemedi.

2- *Miftâhü'l-ulûm*. Ebû Yâ kûb Yusûf b. Ebî Bekr es-Sekkâkî (ö. 626/1229).

3- İzzeddîn Abdullatîf (İbn Melek) b. Abdilazîz er-Rûmî, Eserinin ismi tespit edilemedi.

4- *Hâşiyet ala't-telvîh*. Ahmed b. Abdillâh el-Kırîmî (ö. 879/1474).

5- Şerhü'l-*istiâre*. İsmâuddîn İbrâhîm b. Muhammed el-İsferâyînî (ö. 945/1538).

6- *Hâşiyetü şerhi's-şemsiyye*. İsmâuddîn el-İsferâyînî.

7- Şerhü'l-*meşârik*/Şerhü *meşârikü'l-envâr*. Şeyhzâde Muhammed b. Mustafâ (ö. 950/1543).

8- *el-Havâdî şerhü'l-mesâlik*. Nûruddîn Hamza b. Turgût el-Âydînî (ö. 979/1571).

9- Şerhü'l-*cezeriyye*. Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî.

10- ed-Debbâğî. Hakkında herhangi bir bilgi elde edilemedi.

11- *Havâmişü'd-dürer*. Yazar ismi tespit edilemedi.

## Sonuç

*Vebâ d* adlı risâlenin tahkik ve muhteva olarak değerlendirilmesinin yapıldığı bu çalışmada ayrıca eserin müellifi hakkında iki temel sorun tartışılmıştır. Bu problemlerden birincisi sadece isim benzerliğinden dolayı müellifin kimliğinde bir karışıklığın olmasıdır. Eserin nüshalarında yer alan çalışmanın kime ait olduğuna dair verilen bilgiler yeterince ayırt edici nitelikte değildir. Çünkü müstensihler tarafından müellif ismi eserin iki nüshasında Seyyid Hâzım en-Nevşehrî, bir nüshasında Seyyid Hâzım, diğer bir nüshada ise Ahmed Hâzım şeklinde yazılmıştır. Kaynaklarda müellif ismi Seyyid Hâzım Ahmed b. Abdurrahman er-Ravhî b. Abdillâh en-Nevşehrî şeklinde geçse de aynı isim ve mahlasa sahip hatta baba isimleri dahi aynı olan bir torunun bulunması, risâlenin yazara nispeti konusunda bir karışıklığa mahal vermiştir. Yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda risâlenin dede Hâzım'a ait olduğu sunucuna varılmış ve karışıklık ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. İkinci sorun ise yine müellif ismi merkezlidir. Ancak birinci sorundan farklı olarak, muhtemelen müellifin baba ismi ve kendisinin şiiere muktedir olması gibi bazı durumlar isim karışıklığına sebep olmuştur. Nitekim günümüz bazı ilmî çalışmalarda baba ismi Abdurrahman ve aynı zamanda şair kimliğiyle bilinen Hâzım Ahmed'in yine baba ismi Abdurrahman ve şair olan Nefesîzâde Seyyid Mehmed Aziz Efendi ile aynı kişi olduğu ifade edilmiştir. Bu hususta da yapılan araştırmalar sonucunda ikisinin birbirinden farklı şahıslar oldukları kanaatine varılmış ve bu ikisinin kardeş olma ihtimali daha yüksek görülmüştür. Sonuç olarak bu çalışmada yazar ismi eldeki ilmî ve tarihî veriler ışığında tespit edilmeye çalışılarak eserin

sahibinin kim olduğu netlik kazanmıştır.

Arap dili ve edebiyatında kullanımı yaygın olan emmâ bâ d ifadesi üzerine yapılan yorum ve müstakil çalışmalar oldukça fazladır. Bu müstakil çalışmaların geneli Hâzım'ın risâlesinden sonra telif edilmişlerdir. Bu bağlamda Hâzım'ı bu konuda müstakil bir risâle telif eden öncülerden biri olarak kabul etmek mümkündür. Bu konuda yapılan müstakil çalışmaların başlıklarında genelde emmâ bâ d veya faslû'l-hitâb ifadeleri kullanılmıştır. Ancak Hâzım, risâlesine başlık olarak bu ifadeleri seçmemiştir. Risâlenin muhtevâsından anlaşıldığı üzere Hâzım eserinin merkezine vebâ d ifadesini almıştır. Ayrıca risâlenin başlığının bizzat Hâzım tarafından risâlenin başında zikrettiği ifadelerinden de vebâ d olduğu anlaşılmaktadır.

Sıklıkla teliflerin dibacelerinde kullanılan emmâ bâ d veya bunun yerin kullanılan vebâ d ifadesi üzerine bazı şerh ve haşiyelerde yer yer açıklamalar mevcut ise de bu açıklamalar eserden esere değişmektedir. Bu izahlar bazı eserlerde oldukça kısa iken bazı eserlerde daha kapsamlı olabilmektedir. Bu alanda yazılan müstakil risâlerde daha geniş ve derli toplu bilgiler bulmak da mümkündür. Özellikle de Hâzım'ın çalışması bu konuda yapılan ilk müstakil teliflerden biri olması hasebiyle önemli bir konuma sahiptir. Ancak bu durum onun bahsi geçen konu hakkında bütün verileri ve tartışmaları ele aldığı anlamına da gelmemektedir. Hâzım, vebâ d adlı çalışmasıyla bu ifadeyi genel hatlarıyla inceleyerek kendisinden önceki bilgileri derleyip on madde şeklinde sunmuştur. Bu çalışması ile vebâ d hakkında okuyucuya efradını cami ağıyarına mani derli toplu bir malzeme sunmaktadır. Risâle, hacimli bir yapıya sahip olmamakla birlikte bu konudaki birçok önemli bilgiyi ihtiva etmektedir. Konular genel itibarıyla özet bir şekilde işlenmiştir. Anlatım tarzında nadiren açıklayıcı örnekler yer verilmiştir. Buna ilave olarak konuyla irtibatı dolayısıyla diğer müelliflerin işaret ettikleri emmâ ile ilgili bazı bilgilere risâlede yer verilmemiştir. Müellif konular hakkındaki farklı görüşlere yer verilirken genellikle kendi tercihini belirtmemiştir.





Konya Bölge Yazma Eserler Ktb., Burdur İl Halk Ktb., koleksiyonu, nr: 15 Hk 949/51, vr. 105b (tamamı)

بسم الرحمن الرحيم  
 الحمد لله وكفى وسلام على عباده الذين اصطفى قوله وبعد ههنا اجاث الاول في حكمه وهو انه مستحب لبقائه مقامه  
 رسالة احمد الذي لا شك في استقامته كما في مثل الدرر وايمه الملك وعمل القادر على مقدمته الجري التي في اوله وهو مستحب لبقائه مقامه  
 السلام في البلاد التي هو اود عليه للايمان بها هو المشهور فيكون فصل الخطاب الموعود له هو هذا كما في شرحه المشار  
 او ليس به مساعده الابادي او يربط به تحفظان اوله من تخرج بالمعية او يربط به لوى او سحان بما ذكره  
 الثالث في شأنه من البلاغة قيل انه ليس به المتعلق لكنه قريب منه اما الاول فلان المتعلق انتقاله من معنى الكلام  
 الى المقصود مع رعاية حكاية مناسبه بينها بان لا يحفظ بينهما التعليل او تنظير او تحكيه كما في قول لا طيب قلبه  
 ما لا ارى غير شاعر فكلمه من الآسوى وعنى القصائد ولا غرو ان استر في كبره ولكن في سفسف  
 الاوله اليوم واحد ولم تر اعلمت مناسبه معها ولم يتبع الانتقال الى المقصود واما الثاني فلانه ما  
 بعده ربطه بما قبله به ولو في الحافظه حيث جعل ما قبله شرطاً وما بعده جزاءً لولا قوله اول الامر هذه  
 عجزه مثلاً في قوله ههنا قريب من المتعلق ايضاً بل هو اقتضاب وهو الانتقال من المفتوح الى ما يليه بلارعاية  
 مناسبه وجه الملايحه ان كثيرها مما يشغف فيها بحق به تتركها او تشويقاً وقيل هو فصل الخطاب وهو ما يورثه  
 بين الكلامين المتعطين دلالة على الانتقال الرابع في طريقة قيل هو ظرف زمان فليس في النيات  
 بل شبه بها او بالجر وف من جهة الاحتياج الى الحذف اليه وينى على الحركة لتلك يلزم اجتماع ساكنين  
 ورفق بين ابناء العارض والاصل وهو الصفة عونها عن الحدوف باقوى الحركات اولها في حركة سنانة  
 حركة اعرابه ومنهم من قال بانها ظرف المكان من النيات الخامس في واوه اقا عوفى اقا اوله في اوله  
 اقا ان يحل معناها على احوال الاتباع فحتمه على المعاني من اية الواو ح والفتحة تا قبل الاقلا فيكون  
 معنى العوضيه انها اوله على بعد هذا لتلك لا يكون محتمل في اقا ان تكون زائدة او ابتدائية او عاطفة على  
 قولها بعد هذه آة على قولها المقدر اقا قيل فهذا خطبه مثلاً وعلى تقدير عدم كونها عوفى فاقا ان تكون  
 مقدرة ايضاً ويرد عليه لزوم جواز جمعها وان اجيب بسنح استمالة مستنداً بما في المقادير ويرد  
 بان المدعى استمالة في الاقضاء او فصل الخطاب لا فيما يقصد به اجمال بعد انفصال المستمى بالفتحة  
 كما في المقادير اذ هو منفرد قوله باجملة يعنى ان تقدير اقا مشروط بكونها بعد الفاء او احوالها  
 وما قبلها منضمها كما في قوله تعالى وربك اكبر اولها تكون مقدرة في ايضاً جزاء العطف والاستيناف والزيادة  
 استمالة في الفاء الثانية لها اقا جواباً اقا المقدره او كوصفة او جواب للظرف النزل منزلة شرط  
 كما في قول سيبويه حين لقته فامرهم استماعه على تقدير تقدير هل يكون من احوال الازدواج والجزء الاول  
 كآذيه به لكن الاول اظهر لفظه والثاني ابلغ معنى لاشتمية المقدمه النباشه ان العامل في الطرف في هذا  
 هو اقا المقدره او الفاء على تفرقة او ما يفرق من السباق مثل اعلم واقول استماعه ان اقا على تقدير  
 اقا تنفصل الجمل الذي هو اولها في الجرد او لجزءه الثاني كما في استعارة الاسراف في العاشر فحتمه  
 اقا على عدم التقدير عليه واما على التقدير فاقا قبة عاعة على ما قاله اعطاهم في حاشيته شرح الشبهة ورفقته

Diyarbakır Ziya Gökalp Ktp., Diyarbakır İl Halk Ktp., koleksiyonu, nr: 21 Hk 611/5, 38b-39b (ilk ve son varakları)

بسم الله الرحمن الرحيم  
الحمد لله وكفى وصلا بعباده الذي استحق توحيه وفضلها أجمعاً الأول  
في كتابه عز وجل سبحانه معاً أما بعد إذ كان في حياض الأوصاف  
ألهربدان الملك والظاهر على معنى الخبر في الثاني إذ لا يتكلم وهو  
دارو عبدالله عيسى عليه السلام على ما هو المثل هو فيكون فصل الحكيم الزور كما  
يشير في المشارة في أوزار ان شفا الباري أو عرب بن فطان الرزيم  
بالعربية أكتبه في قوله سبحانه بن بر الوال شانه وشانه من الملائكة قبل  
الريسين الخلفي كقولهم سنة انا الأولى فلان الخلفي انتقال من  
الكل إلى المقصود مع غاية سكتة بينهم ان بلا حفظ فيها تعليلاً وتبظير  
أخرى ولا في قول ابن البلب شمر عليه ما في الأري غير شاعر  
فكم ضم المعنى من الفضل ولا غرضه ان السون في قوله  
ولكن سيف الدولة العجمي وهو ولم نراع سكتة منها لم يقع  
الالمقصود وأما الثاني فلان ما بعد ويظهر با قبله - وهو في قوله  
حيث جعل ما قبله شرطاً وما بعده جزءاً فهو قال من أرا الإعراف في جملة  
شأنه من شأنه من الخلق أيضاً ليعرف انقصاب وهو انقال من  
الفتح الأ بلا فيه بلا عاتية سكتة وجه الملاية ان كنها ما منع فيما  
علقه بز ما نشوفاً قبل فصل الحكيم وهو ما يكون بين كلامين  
المنقطعين ولا في انقطاع الهمزة في قوله قبله شرطية بان

انما ان شانه من الملائكة انما ان فصل الحلال الذي ان فصل  
الاستبنا في الخبر والجمود التوكيد لا يخرج الاستمارة لا عن ان الله  
وقضته انما ان شانه من الملائكة انما ان فصل الحلال الذي ان فصل  
ما قاله في الدنيا من وعاشية شرح التفسير والزمرة في ما ان الملائكة  
في انما يخرج كفي الزور في فصل المنصف ويصل  
تت الرسا له لولا انما ان شانه من الملائكة  
سبح الله

باسم الله الرحمن الرحيم  
وهو على الفضل وهو صلوة على نبينا وآله وهو علم الزور في غير الكسب  
عن ابن عطاء الله ان قال الخليفة الخ لانا انما ان فصل الحلال الذي ان فصل  
عن اولها وكما عرفت في قوله والافاضة كقوله في قوله الخ لانا انما ان فصل الحلال الذي ان فصل  
لا يكون سبحانه انتهى وانما ان شانه من الملائكة انما ان فصل الحلال الذي ان فصل  
اخيراً وسواها من كل الوجوه انما ان فصل الحلال الذي ان فصل  
بقوله وان لم يرضت من غضبوا اهل الظاهر انهم ما لا انما ان فصل الحلال الذي ان فصل  
نفاة لجموله وعاروا القامه رقتب عليه عن الزور في قوله الخ لانا انما ان فصل الحلال الذي ان فصل  
المصدر ثمرة الله نفعه انما ان فصل الحلال الذي ان فصل  
وأما في سنده اهل منة كلام النصارى في خبر من كبار الخبيثين بقوله الخ





## Ek 2: Risâlenin Tahkikli Metni

[رسالة "وبعد" للحازم أحمد النوشهري]<sup>54</sup>

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله وكفى وسلاماً على عباده الذين 55 اصطفى

[حكم "أما بعد"]

قدمه<sup>56</sup> "ههنا أبحاث؛ الأول في حكمه، وهو أنه مستحب، لقيامه مقام بعد" الذي لا شك في استحبابه كما في هوامش<sup>57</sup> الدرر<sup>58</sup> وابن الملّك<sup>59</sup> وعلي القاري<sup>60</sup> على مقدمة الجزري<sup>61</sup>.

[أول من تكلم ب "أما بعد"]

الثاني في أول متكلمه<sup>62</sup> هو<sup>63</sup> نبينا صلى الله تعالى عليه و سلم كما في الهوادي شرح المسالك<sup>64</sup> [أو]<sup>65</sup> هو<sup>66</sup> داود - عليه السلام-<sup>67</sup> على ما هو المشهور فيكون فصل الخطاب المؤق له هو، هذا<sup>68</sup> كما في شرح المشارق<sup>69</sup> أو قس<sup>70</sup> بن<sup>71</sup> ساعدة<sup>72</sup> الإيادي<sup>73</sup> أو يعرب بن<sup>74</sup> قحطان أول من لهج<sup>75</sup> لهج<sup>76</sup> بالعربية أو كعب بن<sup>77</sup> لؤي أو سحبان<sup>78</sup> بن وائل

[المصطلح الذي يقابل "أما بعد" في علم البلاغة]

- 54 ب: رسالة أما بعد؛ ز: لأحمد حازم.  
55 أ: الذي.  
56 ب: ز: قوله.  
57 أ: في الحواشي؛ ب: في متن.  
58 لم أقف عليه.  
59 هو عز الدين عبد اللطيف بن عبد العزيز بن أمين الدين الرومي الكرمانى الحنفى الشهير بابن الملّك (ت. بعد سنة ١٢٨ هـ / ٨١٤١ م). كان مدرّساً، عالماً، ماهراً في العلوم المختلفة خاصة في العلوم الشرعية. له مؤلفات كثيرة، منها: شرح منار الأنوار، ومبارق الأزهار في شرح مشارق الأنوار، وشرح مجمع البحرين، وشرح وقاية الزواية، وبدر الواعظين وذخر العابدین، وشرح تحفة الملوك. انظر: طاشكبرى زاده، الشقائق النعمانية ٠٣، كاتب جليبي، كشف الظنون، ١٣٢١/١، ٤٧٣-٥٧٢، ١٠٦١/٢، ٩٨٦١، ٥٢٨١، ابن العماد، شذرات الذهب، ٩٠٥/٩، ٢١٥، الباباني، هدية العارفين، ٧١٦/١، الزركلي، الأعلام، ٩٥/٤.  
60 هو نور الدين على بن سلطان محمد القاري المملأ الهروي الحنفى (ت. ٤١٠ هـ / ٦٠٦١ م). كان عالماً في العلوم المختلفة، له مؤلفات كثيرة، منها: أنوار القرآن وأسرار الفرقان، وشرح الشفاء، والفصول المهمة، ومرقاة المفاتيح لمشكاة الصابيح، وضوء المعالي شرح قصيدة بدر الأمالي، وشرح الجزرية وغيرها. انظر: المحبى، خلاصة الأثر، ٥٨١/٣، ٦٨١؛ الشوكاني، البدر الطالع، ١/٥٤٤، ٦٤٤؛ الزركلي، الأعلام، ٣١-٢١/٥، كحالة، معجم المؤلفين، ٣/٦٤٤، ٧٤٤.  
61 انظر: القاري، المنح الفكرية، ٦، ٧.  
62 ب: ز: متكلميه.  
63 ب: ز: أ هو.  
64 ب - شرح المسالك. هو من مؤلفات نور الدين حمزة بن طرغوث الأيديني (ت. ٩٧٩ هـ / ١٧٥١ م) انظر: الأيديني، الهوادي شرح المسالك (مخطوطات، رقم، ٨٨٩)، ورقة ٧؛ الباباني، هدية العارفين، ٨٣٣ /١.  
65 أ د - هو نبينا صلى الله تعالى عليه و سلم كما في الهوادي شرح المسالك [أو]: ب: ز: أم.  
66 د: وهو.  
67 أ: ع م؛ ز: صلوات الله تعالى على نبينا وعليه.  
68 د - هذا.  
69 لعله أراد به شرح مشارق الأنوار لمحمد بن مصطفى القجوي المعروف بشيخ ذاد (ت. ١٠٥٩ هـ / ٣٤٥١ م)، انظر: الفوجوي، شرح مشارق الأنوار (زين الزاده، رقم، ٦٨٤)، ورقة ٦.  
70 ب: أو قيس؛ د: أو قراء  
71 أ: د: ابن.  
72 أ: د: سعادة  
73 أ: العيادي؛ د: العبادي.  
74 أ: ابن  
75 أ - من  
76 ب: تهيج؛ د: تكلم؛ ز: لهج.  
77 أ: أو.  
78 أ: أو استحبان.  
79 وقيل أول من تكلم به هو آدم وقيل يعقوب وقيل أيوب عليهم السلام. انظر: الجوهرى، احراز السعد بانجاز الوعد بمسائل أما بعد، ٢٣، ٣٣؛ العدوي، حاشية لفظ الدرر، ١٢.

الثالث في شأنه من البلاغة، قيل: إنه ليس من التخلّص لكنّه قريب منه أمّا الأول فلأنّ التخلص انتقال من مفتتح<sup>80</sup> الكلام إلى المقصود<sup>81</sup> مع رعاية مناسبة بينهما بأن يُلاحظَ بينهما تعليل أو تنظير أو نحوه كما في قول أبي الطيّب<sup>83</sup>:

خَلِيلِيَّ<sup>84</sup> [إِي] لَا أَرَى<sup>85</sup> عَرَّ شَاعِرٍ \* [فَلِم] مِنْهُمْ الدَّعْوَى وَمَنِيَّ<sup>88</sup> الْقَصَائِدُ  
[فَلَا تَعَجَّبَا]<sup>89</sup> إِنَّ<sup>90</sup> السَّيُوفَ<sup>91</sup> كَثِيرَةٌ \* وَلَكِنَّ سَيْفَ الدُّوَلَةِ الْيَوْمَ وَاحِدٌ.

ولم تُراعَ مناسبة ههنا و لم يقع الانتقال إلى المقصود.<sup>93</sup>

وأما الثاني فلأنّ ما بعده ربط<sup>94</sup> بما قبله به ولو في الملاحظة، حيث جعل ما قبله شرطا وما بعده جزءا فلو قال: من أول الأمر هذه عجالة مثلا<sup>95</sup> لم يكن هناك<sup>96</sup> قرب<sup>97</sup> من التخلص أيضا؛ بل هو اقتضاب وهو الانتقال من المفتتح<sup>98</sup> إلى ما يلائمه بلا رعاية مناسبة. ووجه<sup>99</sup> الملائمة أن كليهما مما ينفع<sup>100</sup> فيما لحق<sup>101</sup> به تبركا أو تشويقا وقيل: هو فصل الخطاب وهو: ما يؤتى به بين الكلامين المنقطعين<sup>102</sup> دلالة على الانقطاع.

#### [ظرفية "بعد" و بنائه]

الرابع في ظرفيته، قيل: هو ظرف زمان فليس من الغايات؛ بل بُني لشيئ<sup>103</sup> لشيئ<sup>104</sup> بها<sup>105</sup> أو بالحروف من جهة الاحتياج إلى المضاف إليه وعلى الحركة<sup>106</sup> لتلا يلزم اجتماع الساكنين<sup>107</sup> وفرقا<sup>108</sup> بين البناء العارضي<sup>109</sup> والأصلي وعلى<sup>110</sup> الضم عوضا عن المحذوف بأقوى الحركات أو ليخالف حركة<sup>111</sup> بنائه<sup>112</sup> حركة إعرابه و منهم من قال: بأنه ظرف المكان<sup>113</sup> من الغايات

#### [الواو الواقعة على "بعد"]

80	أ ب د: مفتح.
81	أ ز: المق.
82	أ: في قوله.
83	د + شعر. أبو الطيب هو أحمد بن الحسن بن الحسين بن عبد الصمد المعروف بالمتنبي (ت. ٤٥٣ هـ / ١٠٦٩ م)، كان ماهرا في النظم والشعر، له ديوان شعر. انظر: البغدادي، تاريخ بغداد، ٤٦١/٥؛ الأنباري، نزهة الألباء، ٩١٢/١-٣٢٢؛ ابن خلكان، وفیات الأعيان، ٠٠٢١/١-٥٢١.
84	أ: جليلي
85	ب ما؛ أ د ز، ما لي. فقد أثبتنا أخطاء في جميع النسخ ولذا رجعنا إلى دوان المتنبي المطبوع وأخذنا منه الكلمات التي وضعناها بين القوسين. انظر: المتنبي، الدوان، ٩١٣.
86	ز: أرى.
87	في جميع النسخ: فكم.
88	أ د: من.
89	أ: ولا غروة؛ ب: ولا غرو؛ د ز: ولا غروة إذ..
90	أ: آذان.
91	ب: السرف.
92	ب ز: ولم تراعت.
93	أ ز: المق.
94	أ: ربطه؛ ز: مربوط.
95	أ: مثال.
96	ب: ههنا.
97	ب: قريب.
98	أ د: المفتح.
99	أ ب د: وجه.
100	ب: ينتفع.
101	ب: يحق.
102	د: المنقطعتين.
103	ب - بني.
104	ب: شبيهه.
105	د: لها.
106	ب: وبني على الحركة.
107	ب: ساكنين.
108	ب: فرق.
109	أ ز: العارض.
110	ب: وهي.
111	أ: حركته.
112	أ: بنات.
113	أ د - المكان.



**الخامس في واوه:** 114، إِمَّا عَوْضَ عَنْ 115 أَمَّا أَوْ لَا وَعَلَى الْأَوَّلِ إِمَّا أَنْ يَحْمَلَ مَعْنَاهَا 116 عَلَى مَا أَفَادَ 117 الدَّبَاغِيُّ 118 تَحْقِيقَهُ 119 عَلَى عِلْمِ الْمَعْنَى مِنْ أَنْ الْوَاوُ تَجِيءُ لِلتَّفْصِيلِ تَامِلًا. أَوْ 120 لَفِيكَونَ مَعْنَى الْعَوْضِيَّةِ أَنَّهَا 121 أُوتِيَتْ 122 بِهَا بَعْدَ حَذْفِهَا لِئَلَّا يَخْلُو مَحَلُّهَا فَحِينُنْدَ 123 إِمَّا أَنْ تَكُونَ زَائِدَةً أَوْ ابْتِدَائِيَّةً أَوْ عَاطِفَةً قَوْلُهُ: 125 أَمَّا بَعْدَ هَذِهِ إِلَى آخِرِهِ 126 عَلَى قَوْلِهِ [قَبْلَ أَمَّا الْمَقْدَرَةُ] 127 فَهُوَ 128 الْخَطْبَةُ مِثْلًا وَعَلَى تَقْدِيرِ عَدَمِ كَوْنِهَا 129 عَوْضًا فَإِمَّا 130 أَنْ تَكُونَ أَمَّا 131 مَقْدَرَةً 132 أَيْضًا وَيَرِدُ عَلَيْهِ 133 لِرُومٍ 134 جَوَازِ جَمْعِهِمَا، 135 وَإِنْ أُجِيبَ بِمَنْحِ اسْتِحَالَتِهِ مُسْتَنْدًا بِمَا 136 فِي الْمِفْتَاحِ 137 يَرِدُ 138 بِأَنَّ 139 الْمُدَّعِيَّ اسْتِحَالَتَهُ فِي الْاِقْتِضَابِ أَوْ فَصْلِ الْخِطَابِ لَا يَمُنُّ بِهَا إِيضًا قَوْلُهُ 140 بَعْدَ التَّفْصِيلِ الْمُسَمَّى بِالْفَذْلِكَةِ كَمَا فِي الْمِفْتَاحِ إِذْ هُوَ مِمَّنْزِلَةٌ قَوْلُنَا بِالْجُمْلَةِ. بَقِيَ أَنْ تَقْدِيرُ أَمَّا مُشْرُوطٌ بِكَوْنِ مَا بَعْدَ الْفَاءِ 141 أَمْرًا 142 أَوْ نَهْيًا وَمَا قَبْلُهَا 143 مَنْصُوبًا 144 كَمَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: [وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ] 145 أَوْ لَا تَكُونَ مَقْدَرَةً فَحِينُنْدَ 146 أَيْضًا يَجُوزُ 147 الْعَطْفُ وَالاسْتِنْفَافُ وَالزِّيَادَةُ

**الفاء الداخلة على الجواب السادس في الفاء التالية** 148 لها، إِمَّا جَوَابُ أَمَّا الْمَقْدَرَةُ 149 أَوْ الْمَوْهُومَةُ أَوْ جَوَابُ 150 الظَّرْفِ 151 الْمَنْزِلَةُ الْمَنْزِلَةُ الشَّرْطِ 152

153 كما في قول سيبويه زيد حين لقيته فأكرمه

114 وفي هامش ز: فالواو على تقدير موهومية أَمَّا للعطف باعتبار القسيتين وعلى أنها مقدرَةٌ للتعويض فالجملة مفصولة عما قبله ويجوز اعتبار العطف بين القسيتين على ذلك التقدير أيضًا لأن المعنى على العطف في أمثاله أَيْتَةُ وَلِهَذَا قَدْ يَقَعُ الْجَمْعُ بَيْنَهُمَا فَلَمْ يَصِبْ مِنْ فَرْقِ بَيْنِ الْمُقَامَيْنِ لِأَنَّ الْأَصْلَ فِي اسْتِعْمَالِ أَمَّا اسْتِعْمَالُهَا بِقَرِينِهَا بَلَا عَاطِفَةٍ فِيمَا وَقَعَتْ أَوَّلًا وَبِهَا فِيمَا ذَكَرْتَ ثَانِيًا سِوَاهُ كَانَتْ فَذَلِكَ أَوْ لَا فِي أَمْثَالِ مَا نَحْنُ فِيهِ يَجُوزُ أَنْ يَعْتَبَرَ الْاِقْتِضَابُ فَيْتَرَ الْوَاوُ وَيَحْكُمُ بِعَوْضِيَّتِهِ أَنْ ذَكَرْتَ مَعَ تَقْدِيرِ أَمَّا لَكِنْ ذَكَرْتُمَا مَعَ بِنَائِي الْاِقْتِضَابِ وَيَجُوزُ أَنْ يَعْتَبَرَ الْأَصْلَ وَيُؤْخَذُ مِنْ سَبْقِ كَلَامِ مُصَدَّرًا بِأَمَّا ثُمَّ يَعْطَفُ عَلَيْهِ الْمَصْدَرُ بِالْمَفْظُوتَةِ كَمَا فِي عِبَارَةِ الْمِفْتَاحِ أَوْ بِالْمَقْدَرَةِ كَمَا فِي عِبَارَةِ الشَّرْحِ يَدُلُّ عَلَى مَا ذَكَرْنَا أَنَّ الْكِرْمَانِيَّ شَارَحَ صَاحِبِ الْبُخَارِيِّ فِي بَيَانِ مَكْتُوبِ رَسُولِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِلَى هِرَظَلٍ وَكُتِبَ فِيهِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِنْ مُحَمَّدِ عَبْدِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى هِرَظَلٍ عَظِيمِ الرُّومِ سَلَامٌ عَلَى مَنْ اتَّبَعَ الْهَدْيَ أَمَّا بَعْدَ [فَاتَى] الْحَدِيثِ. قَالَ فَإِنْ قُلْتَ أَمَّا لِلتَّفْصِيلِ فَلَا يَدُ فِيهِ التَّكَرُّارُ فَأَيْنَ قَسِيمُهُ قُلْتَ الْمَذْكُورَ قَبْلَهُ قَسِيمُهُ وَتَقْدِيرُهُ أَمَّا الْاِبْتِدَاءُ فَيَسْمُ اللَّهُ وَإِلَّخْ وَأَمَّا بَعْدَ ذَلِكَ فَكَذَا نَتَهَى. حَاشِيَةٌ رِضْوَانِ عَلَى الْخِيَالِيِّ مَلْخَصًا.

- ب - عن. 115  
 د: معناه. 116  
 أ: أخبار: ب: ز: أحاد. 117  
 أ: الرباعي: ب: الدباج: د - دباجي. لم أتمكن من العثور عليه. 118  
 أ: د: تحقيقًا. 119  
 ب: أَوْلا. 120  
 ب: انه. 121  
 ب: أولي: د: أقيم. 122  
 في جميع النسخ: فح. 123  
 ز: يكون 124  
 أ ب د: على قوله. 125  
 أ ب: اه: د: أي: ز: الخ. 126  
 في جميع النسخ: المقدر أَمَّا قبل. بدلت أماكن هذه كلمات في الأعلى بحسب المعنى وقواعد اللغة العربية. 127  
 د - فهو. 128  
 أ د ز: كونه. 129  
 د: اما. 130  
 ب د - أَمَّا. 131  
 أ د: مقدرا. 132  
 أ: عينه. 133  
 أ: لرومه. 134  
 ز: جمعها. 135  
 د + قال. 136  
 السكاكي، مفتاح العلوم، ٤١٤. انظر إلى ترجمة السكاكي في: الحموي، معجم الأدياء، ٦/٢٤٨٢: القرشي، الجواهر المحضية، ٢٢٦/٣-٢٢٦: السيوطي، بغية الوعاة، ٢/٤٦٣. 137  
 ب: ويرد. 138  
 أ د - بأن. 139  
 د: إجمالًا. 140  
 أ د: ما بعدها. 141  
 ب: أو أمرًا. 142  
 ز: وما قبلها. 143  
 د: منصوب. 144  
 سورة المدثر، ٣٧/٤٧. وفي هامش ب: وفي قوله [وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ] قلب المكان. 145  
 في جميع النسخ: فح. 146  
 ب: تجوز. 147  
 أ: الوالية. 148  
 أ: المقدر. 149  
 أ د ز: لجواب. 150  
 أ ب د: للظرف. 151  
 وفي هامش ز: والأولى أن يقال: اتیان الفاء لاجراء الظرف مجرى الشرط كما ذكره الشيخ الرضي في قوله تعالى [وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ قَسَمْتُ لَكُمْ]. 152  
 ما وجدت هذا الكلام بعينه في الكتاب لسببويه، لكنه نقل بعض العلماء هذا الكلام منه في كتبهم. انظر: الأستراياذي، شرح الكافية، ٤/٩٢٤١: الإسفرايني، شرح الكافية، 153

[“الاختلاف في تعلق” بعد]

السابع أنه على تقدير التقدير، هل يكون من أجزاء الشرط أو الجزء، وإلى كل ذهب به لكنّ الأوّل أظهر لفظاً والثاني أبلغ معنى لاشتماله<sup>154</sup> [على]<sup>155</sup> المقدّر

[“عامل” بعد]

الثامن أنّ العامل في الظرف ما ذاء، هو<sup>157</sup> أمّا المقدرة أو الفاء على توهم<sup>158</sup> أو ما يُفهم<sup>159</sup> من السّياق مثل أعلم وأقول

[“معاني” أمّا]

التاسع أنّ أمّا على تقدير التقدير، إمّا لتفصيل المجمل<sup>160</sup> الذّهني أو لتفصيل<sup>161</sup> الاستئناف<sup>162</sup> المجرد أو لمجرد التوكيد كما في شرح<sup>163</sup> الاستعارة<sup>164</sup> للإسفرائيني

[“قضية” أمّا بعد]

العاشر في قضيته، أمّا على عدم التقدير فحمليّة<sup>166</sup> وأمّا على التقدير فاتفاقية<sup>167</sup> عامّة<sup>168</sup> على ما قاله<sup>169</sup> عصام<sup>170</sup> الدين<sup>171</sup> في حاشية شرح الشمسية أو لزومية<sup>172</sup> على ما آثره القريني<sup>173</sup> [في حاشية] على التلويح<sup>174</sup> لكن لزومه بحسب قصد المصنف<sup>175</sup> وجعله. تمت الرسالة لأفضل المحققين سيد حازم النوشهري الشهير بجلبي زاده<sup>176</sup>

٥٧٦.  
154 أ ب ز: لا شمليّة.  
155 في جميع النسخ: - على  
156 ب ز: المقدّم.  
157 ز: أهو.  
158 ز: عل ما توهم. في هامش ز: ولم يذهب إلى أن الواو فيما رأينا من الكتب المشهورة مع أنه أقرب من إعمال الفاء على تقدير قيامها مقام أمّا بحيث يستفاد منها ما يستفاد من أمّا من معنى الشرط فإن افادة أمّا ليست بالوضع بل بحسب قيامه مقامه كما هو الحقّ عند المحقّقين وقد اعتبرت هذه الخصوصية في الواو أيضاً ولو في المرتبة الثانية مع أن الواو مقدّم والفاء مؤخر والعوامل الضعيفة لا يعمل عند تأخرها ففهم.  
159 د: بينهم.  
160 د: المحل.  
161 ب - لتفصيل  
162 ب: لاستئناف  
163 ب - شرح.  
164 ب: استعارة.  
165 أ: الإسفرائيني؛ د ز: الإسفراني. انظر: الإسفرائيني، الرسالة العصامية لحل الدقائق السمرقندية، ٨٤، الإسفرائيني، هو عصام الدّين إبراهيم بن محمد بن عرب شاه (ت. ٥٤٩ هـ / ١١٥١ م)، له مؤلفات كثيرة في شتى العلوم كالنحو والصرف والبلاغة والمنطق والكلام والتفسير والفقه وغير ذلك، من مؤلفاته: ميزان الأدب، وشرح المواقف، وشرح رسالة الوضعية، وشرح الفريضة، وشرح استعارة السمرقندية، والأطول/ شرح التلخيص، وحاشية على شرح السعد على الفوائد النسفية، وحاشية على الفوائد الضيائية، وحاشية على شرح الشمسية، وحاشية على أنوار التنزيل وغيرها. انظر: ابن العماد، شذرات الذهب، ٧١٤/١: الخوانساري، روضات الجنات، ١/٩٧١، ٠٨١، الباياني، هدية العارفين، ٧٢، ٦٢/١، سركيس، معجم المطبوعات العربية والمعربة، ٢٣١/٢، ١٣٣١.  
166 الفضية الحمليّة: هي القضية التي حكم فيها بثبوت شيء لشيء أو نفيه عنه مثل كل إنسان حيوان ولا شيء من الإنسان بجبر وإن لم يكن الحكم فيها كذلك. "نكري، دستور العلماء، ٧٥/٣.  
167 أ د: إمّا اتفاقية.  
168 الاتفاقية العامة: هي التي يحكم فيها بصدق التالي فقط ويجوز أن يكون المقدّم فيها صادقا أو كاذبا. "الجرجاني، كتاب التعريفات، ٧.  
169 أ د: قال.  
170 ز ب: العصام.  
171 ب - الدين.  
172 ب: ولزومية. الزومية: هي ما حكم فيها بصدق قضية على تقدير أخرى؛ لعلاقة بينهما موجبة لذلك. "الجرجاني، كتاب التعريفات، ١٠٢.  
173 أ ب د: القددي. القريني هو أحمد بن عبد الله (ت. ٩٧٨ هـ / ١٥٧٤ م) كان أدبيا بالعربية والفارسية والتركية. له كتب منها حاشية على شرح اللب، حاشية على شرح العقائد للتفتازاني، حاشية على التلويح، المعلول حاشية على المطول، حاشية على شرح العقائد، تعليقة على أنوار التنزيل وأسرار التاويل. انظر: طاشكيري زاده، الشقائق النعمانية، ٥٠٥، كاتب جلبي، كشف الظنون، ٢٩١/١، ٥٧٤، ٦٤١/٢، ٥٤٥١ - ٦٤٥١، الزركلي، الأعلام، ١/٩٥١ - ٦١، الحبيشي، جامع الشروح والحواشي، ٩٦٦/١.  
174 د: في التلويح. انظر: القريني، حاشية التلويح (فيض الله أفندي، رقم: ١٩٥)، ورقة ٣.  
175 أ ب ز: المص.  
176 أ: تمت الرسالة للأستاذ المحقق سيد حازم؛ د: تمت الرسالة لمولانا السيد حازم سلمه الله؛ ز: تمّ الكلام.

## Kaynakça | References

- Adevî, Abdullah b. Hüseyin Hatır es-Semin. *Hâşiyetü lükatî'd-dürer bi şerhi metni nühbetî'l-fiker*. Mısır: Matbaatü'l-Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, 1938.
- Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/245-247. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Âydînî, Nûruddîn Hamza b. Turgût. *el-Hevâdî şerhü'l-mesâlik*. Suudi Arabistan: Câmî atü Meliki's-Suûd, Mahtûtât, 988, 1b-168a.
- Bâbânî, İsmâil Pâşâ b. Muhammed Emîn b. Mir Selîm el-Bağdâdî. *Hediyyetü'l-ârifin es-mâü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-musannifin*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletü'l-Maârifî'l-Celîle, 1951.
- Bâbânî, İsmâil Pâşâ b. Muhammed Emîn b. Mir Selîm el-Bağdâdî. *İdâhü'l-meknûn fi zeyli alâ keşfi'z-zunûn*. tsh. Muhammed Şerefüddîn. 2 Cilt. Beyrût: Dâru't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Bâzî, Muhammed Mûsâ er-Rûhânî. *en-Necmü's-sa'd fi mebhâsi "emmâ ba'd"*. Pakistan: İdâretü't-Tasnîf ve'l-Edeb, 2021.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Cevdet Maarif [C. MF.]*. No. 134, Gömlek No. 6674. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-şâhîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Cevherî, İsmail b. Ğuneym. *Hilyetü zevi'l-cidd bi cevâhiri'l-ikt fi'l-keâm alâ emmâ ba'd*. "Hilyetü zevi'l-cidd bi cevâhiri'l-ikt fi'l-keâm alâ emmâ ba'd li Şeyh İsmail b. Ğuneym el-Cevherî Dirâseten ve Tahkîken". thk. Muhsin Cemâl. *Mecelletü Kulliyetü'l-Luğatü'l-Arabiyye bi'l-Mensûre* 3/40 (2021), 1071-1169.
- Cevherî, İsmail b. Ğuneym. *İhrâzü's-sa'd bi incâzi'l-va'd bi mes'âli "emmâ ba'd"*. thk. Ebû Abdillâh ed-Dânî b. Munîr. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2011.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyîd eş-Şerîf. *Kitâbü't-ta'rifât*. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1985.
- Çelebî, Bedruddîn Hasan b. Muhammed el-Fenârî. *Hâşiyetü alâ't-telvîh*. Suudi Arabistan: Mektebetü Melik Suûd, Mahtûtât, 5118, 1a-330a.
- Dede, Halis - Sevdî, Ali. "Arap grameri ve edebiyatında اَمَّا بَاَد (emmâ ba'd) ifadesi" . *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29 (Ocak 2022), 145-158.
- Enbârî, Ebu'l-Berakât Abdurrahman b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâyeti'l-üdebâ*. thk. İbrâhîm es-Sâmîrrâî. Ürdün Mektebetü'l-Menâr, 2. Basım, 1985.
- Erdem, Sadık. "Râmîz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/451. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Esad, Sahaflar Şeyhizâde Vak'anüvis Mehmed. *Bağçe-i safâ-endûz*. haz. Rıza Oğraş. PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-212024/esad-mehmed-efendi-bagce-i-safa-enduz.html>

- Esterâbâdî, Muhammed b. Hasan er-Radî. *Şerhü'l-kâfiye*. thk. Yahya Beşîr Mustafa. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1996.
- Ezherî, Halîd b. Abdillâh b. Ebibekr b. Muhammed. *Şerhü tasrîh alâ't-tavdîh*. thk. Muhammed Basîl Uyûnu's-Sûd. 3 Cilt. Beyrût: Dâru Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2006.
- Fenârî, Şemsüddîn Muhammed b. Hamza. *el-İşrûn kî't'a fî'l-işrîne ilmen*. Konya: Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur il halk kütüphanesi, 435/8, 44b-48a.
- Güfta, Hüseyin. "Sâlim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/46-47. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Habeşî, Abdullâh Muhammed. *Câmiü'ş-şurâh ve'l-havâşî*. 3 Cilt. Abudabi: el-Mecmeü's-Sekâfî, 2004.
- Hâdimî, Ebû Na'im Ahmed. "Mecmuatü'r-resâil". *Ve mâ teşâune illâ en yeşâe'l-lah ve'l-hâdisu vehuve mâ şâe'llahu kâne vemâ lem yeşe' lem yekün*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, h. 1303.
- Hamevî, Abdullâh Yâkût b. Abdillâh. *Mucemü'l-üdebâ'/İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Gârbi'l-İslâmî, 1993.
- Havânsârî, Mîrzâ Muhammed Bakır. *Revdâtü'l-cennât fi ahvâli ulemâ'i ve's-sadât*. 8 Cilt. Tah-rân: Mektebetü'l-İsmâiliyyân, h. 1390.
- Hayrî, Ahmed. *el-İmamü'l-Kevserî*. Mısır: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2000.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Feth Ziyâüddîn Nasrullâh b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Meseli's-sâ'ir fi edebi'l-kâtib ve's-şâir*. thk. Ahmed el-Hûfî - Bedevî Tabbâne. 4 Cilt. Kâhire: Darü'n-Nehde, ts.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdr, 1978.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Şihâbüddîn Abdülhay b. Ahmed ed-Dimeşkî. *Şezeratü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkâdir el-Aranâût - Muhammed el-Aranâût. 11. Cilt. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İsferâyînî, İsamuddîn İbrâhim b. Muhammed. *er-Risâletü'l-İsâmiyye li halli deka'iki's-Semer-kandiyye*. thk. Mustafa Şeyh Mustafa. Beyrût: Mektebetü'l-Hâşimiyye, 2. Basım, 2015.
- İsferâyînî, İsamuddîn İbrâhim b. Muhammed. *Şerhü'l-kâfiye*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2019.
- İsferâyînî, İsamuddîn İbrâhim b. Muhammed *el-Etvel Şerhü't-telhîs*. thk. Abdülhamîd el-Hendâvî Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *Mu'cemü târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî'l-âlem*. 6 Cilt. Kayseri: Dâru'l-Ukba, 2001.
- Kârî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Sultân Muhammed. *el-Minehü'l-fikriyye şerhü'l-mukaddime-ti'l-Cezeriyye*. Mısır: Matbaatü'l-Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, 1948.
- Kâtib Çelebî, Mustafa b. Abdullâh. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kutub ve'l-fünûn*. thk. Muhammed

- Şerefüddîn. 2 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Kayserî, Gözübüyükzâde İbrâhîm b. Muhammed. *Risâle fî emmâ bâ'd*, "Risâle fî emmâ bâ d fî sadri dibâceti'l-kutub İbrâhîm b. Muhammed el-Kayserî (dirâse ve tahkik)", thk. Heba Ahmed, *Mecelletü'l-buhûs ve'd-dirâsâtî'l-İslâmiyye* 57 (Eylül 2019), 347-382.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifin: terâcim musannifi'l-kutubi'l-Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Mu'essesetü'r-Risâle, 1993.
- Kırımî, Ahmed b. Abdillâh. *Hâşiyetü't-telvîh*. İstanbul: Millet kütüphanesi, Fezullah Efendi, 591, 1a-275b.
- Kocevî, Şeyhzâde Muhammed b. Mustafâ. *Şerhü meşâriki'l-envâr*. Manisa: Halk Kütüphanesi, Manisa Akhisar Zeynelzâde, 486, 1a-299b.
- Kureşî, Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâtî'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed. Cîze: Dâru Hicr, 1993.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li akhkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Etfîş. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Şeyhî, Mehmed Efendi. *Vekâyi'ü'l-Fuzalâ. "Şakâ'ik-i Nu'mâniyye ve Zeyilleri"*. nşr. Abdülkadir Özcan. 4 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fazlillâh. *Hulâsatü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer*. 4. Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-Vehbiyye, h.1284.
- Musalı, Vüsale. "Osmanlı tezkireleri ışığında Nevşehirli şairler". 1. *Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri*. ed. Adem Öger. 8/133-141. Ankara: Nevşehir üniversitesi yayınları, 2, 2012.
- Müberred, Ebû Abbas Muhammed b. Yezîd el-Ezdî. *el-Muktadab*. thk. Muhammed Abdulhalik Azîme. 4 Cilt. Beyrût: Alemü'l-Kutub, ts.
- Mütenebbî, Ebû Tayyib Ahmed b. el-Hasen. *Divân*. Beyrût: Dâru Beyrût, 1983.
- Neccâr, Muhammed Ali. *Lüğaviyat: ve ahta' ü lüğaviyye şâ'ia*. haz. İbrahim Şa'lân. Kâhire: Dâru'l-Hidâye, 1986.
- Nekerî, Abdünnebî b. Abdirresûl el-Ahmed. *Düstûrü'l-ulema/Câmiü'l-ulûm fî istilâhâtî'l-fünûn*. çev. Hasen Hânî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Nevşehrî (dede), es-Seyyid el-Hâzım Ahmed b. Abdirrahman er-Ravhî b. Abdillâh. *Risâletü vebâ'd*. Konya: Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Ktp., BY 1076, 90a-90b; Konya: Bölge Yazma Eserler Ktp., Konya İl Halk Ktp., 2727/12, 94ab; Konya: Bölge Yazma Eserler Ktp., Burdur İl Halk Ktp., 949/51, 105b; Manisa: İl Halk Ktp., Manisa Akhisar Zeynelzâde, 747/1, 1b-2b; Diyarbakır: Ziya Gökalp Yazma Eserler Ktp., Diyarbakır İl Halk Ktp., 611/5, 38b-39b; Süleymaniye Ktp., Çelebî Abdullah, 392/30, 216b-217b.
- Nevşehrî (torun), Seyyid Ahmed el-Hâzım b. Seyyid Abdirrahman er-Ravhî. *İcâzetnâme*. İstanbul: Millet kütüphanesi, Ali Emiri, 4232, 1b-11b.

- Râmiz, Hüseyin. *Âdâb-ı zurâfâ*. “Râmiz ve Âdâb-ı Zurâfâ’sı, İnceleme-Tenkitli Metin-İndeks-Sözlük”. haz. Sadık Erdem. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1994.
- Sâlim, Mîrzâzâde Mehmed. *Tezkîretü’ş-şuarâ*. haz. Adnan İnce. PDF: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-203805/mirza-zade-mehmed-salim-tezkiretu39s-su39ara.html>
- Sekkâkî, Ebû Ya’kûb Yusûf b. Ebî bekr. *Miftâhü’l-ulûm*. haz. Na’ım Zerzûr. Beyrût: Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2. Basım, 1987.
- Serkîs, Yûsuf b. İlyân b. Musâ. *Mu’cemü’l-matbûâtî’l-Arabîyye ve’l-muarrabe*. 2 Cilt. Mısır: Matbaatü Serkîs, 1928.
- Sibeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü’l-Hâneçî, 3. Basım, 1988.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebibekr. *Hamü’l-havâmi’ fi şerhi cemi’l-cevâmi’*. thk. Abdulhamid Hendâvî 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü’t-Tavfikiyye, ts.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebibekr. *Buğyetü’l-vuât fi tabâkâtî’l-lügaviyyîn ve’n-nühât*. 2 Cilt. Lübnân: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmani*. Eski yazıdan aktaran, Seyit Ali Kahraman. haz. Nuri Akbaryar. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *el-Bedrü’l-metâli’ bi mehâsın min ba’dil-karni’s-sâbi’*. 2 Cilt. Kâhire: Dârü’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiü’l-beyân fi te’vîl’l-Kur’ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2000.
- Tahir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333; A.e. haz. M. A. Yekta Saraç. 3 Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016.
- Taşköprizâde, Ebu’l-Hayr Ahmed b. Mustafa. *eş-Şekâ’iku’n-Nu’mâniyye fi ulemâi’d-develti’l-Osmâniyye*. Beyrût: Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 1975.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüstü. “Faslü’l-hitâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/216-217. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yılmaz, Okan Kadir. *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, İstanbul: İsam Yayınları, 2018.
- Yılmaz, Ziya. “Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/341-345. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Zirikî, Hayreddîn. *el-A’lâm kâmusü terâcimi’l-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ’ mine’l-Arab ve’l-müstâri-bin ve’l-müstesrikîn*. 8 Cilt. Beyrût: Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Erişim 19 Mart 2022. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hazim-nefesizade-seyyid-mehmed>.